
Mnimon

Vol 39 (2022)

Mnimon

**THE MOMENT OF THE EXCHANGE. THE MUSLIMS
IN THE LOCAL PRESS**

DIMITRA PYRPIRI

doi: [10.12681/mnimon.37411](https://doi.org/10.12681/mnimon.37411)

Copyright © 2024, Mnimon

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

PYRPIRI, D. (2024). THE MOMENT OF THE EXCHANGE. THE MUSLIMS IN THE LOCAL PRESS: THE CASE OF CRETE AND MACEDONIA. *Mnimon*, 39, 113–142. <https://doi.org/10.12681/mnimon.37411>

ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΥΡΡΙΠΗ

Η ΩΡΑ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ. ΟΙ ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΟΙ
ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΣΤΟΝ ΤΟΠΙΚΟ ΤΥΠΟ:
ΟΙ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Η Σύμβαση της Λοζάνης, που υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923, καθιέρωσε μια πρακτική αναγκαστικής μετανάστευσης πρωτοφανή στα ιστορικά δεδομένα. Ήταν η πρώτη διεθνώς επικυρωμένη και περαιωμένη αναγκαστική μεταφορά πληθυσμών ανάμεσα σε δύο χώρες.¹ Παράλληλα, σε ό,τι αφορά στην Ελλάδα και στην Τουρκία, καθιέρωσε ένα βολικό και για τις δύο πλευρές «κατώφλι άρνησης οποιασδήποτε εκτός Λοζάνης μειονοτικής ετερότητας».² Έτσι, στο μέλλον και οι δύο χώρες θα μπορούσαν να αρνούνται την όποια άλλη διεκδίκηση αναγνώρισης μειονοτικής ύπαρξης εντός των συνόρων τους, η οποία θα μπορούσε να απειλήσει το «ομοιογενές» θρησκευτικά, γλωσσικά και πολιτιστικά, εθνικό κράτος. Μια άλλη συνέπεια ήταν η αντιμετώπιση της όποιας μειονότητας ως κινδύνου για τη συνοχή και την ίδια την ύπαρξη του εθνικού κράτους. Η διαδικασία αυτή που έκοψε τους φυσικούς δεσμούς 1.500.000 περίπου ανθρώπων με τα σπίτια τους και το παρελθόν τους,³ βρίσκεται στη βάση της συστηματοποίησης της δημογραφικής διαχείρισης της όποιας ετερότητας (πολιτιστικής, θρησκευτικής, φυλετικής, γλωσσικής) που ακολούθησε τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, και της διαχείρισης των προσφυγικών κρίσεων.

Για τη διαχείριση αυτή η κατανομή του πληθυσμού στον χώρο είναι κρίσιμη, αφού στόχος της ήταν η αποφυγή της ανάμειξης των πληθυσμών, οι διαφορές των οποίων θεωρήθηκε κατά περίπτωση ότι μπορούσαν

1. A. Igsiz, *Humanism in Ruins. Entangled Legacies of the Greek-Turkish Population Exchange*, Stanford, Stanford University Press, σ. 3.

2. Μ. Μ. Μπελί, *Οι οικονομικές πλευρές της υποχρεωτικής ανταλλαγής μειονοτήτων μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα, Νήσος, 2017, σ. 13.

3. A. Igsiz, *ό.π.*

να αποτελέσουν αιτία μελλοντικών συγκρούσεων, και η δημιουργία των προϋποθέσεων για μια ειρηνική παγκόσμια τάξη στο μέλλον. Αυτή η λογική κυριάρχησε στις διαπραγματεύσεις της Λοζάνης, όπως φαίνεται και από τα λόγια του λόρδου Κάρζον, υπουργού Εξωτερικών της Βρετανίας και βασικού διαπραγματευτή στη διάσκεψη, και από τις παραδοχές του Βενιζέλου (επιστολή του τελευταίου προς την ελληνική κυβέρνηση στις 17.10.1922).⁴ Ο ίδιος ο Κάρζον δήλωνε ότι επρόκειτο για μια «κακή και βάνυση λύση», το τίμημα της οποίας θα πλήρωνε η υφήλιος για τα προσεχή εκατό χρόνια.⁵ Αλλά και στην αποτίμηση των συμφωνιών της δεκαετίας 1920-1930, που έκανε στη διάλεξή του ο Αριστομένης Μηλιαρέσης, ακόλουθος του Υπουργείου Εξωτερικών, στις 6 Απριλίου 1932,⁶ αναφέρει εμφατικά ότι τα ιδιωτικά συμφέροντα θυσιάστηκαν χάριν του «κοινού καλού» και της «γενικής ησυχίας και ειρήνης». Έτσι, ο διαχωρισμός των πληθυσμών μέσω της ανταλλαγής εμφανίστηκε ως λύση όχι μόνο για τη θεραπεία των δεινών του πολέμου αλλά και για τη μελλοντική ειρηνική συνύπαρξη των χωρών μέσα στα καθορισμένα από τη συνθήκη που υπογράφηκε μετά τη Σύμβαση όρια. Στη συνέχεια όμως η πραγματικότητα διέψευσε και εξακολούθει να διαψεύδει αυτές τις προσδοκίες.

Όσο βέβαια κι αν ο πόλεμος και οι πληγές του μπορούν ως έναν βαθμό να δικαιολογήσουν τη σπουδή και τη σκληρότητα αυτής της απόφασης, η ανταλλαγή δεν μπορεί ως ιστορικό γεγονός να ιδωθεί ανεξάρτητα από το γενικό πλαίσιο που έθεσαν η διάλυση των μεγάλων αυτοκρατοριών με το μωσαϊκό των πληθυσμών τους και η δημιουργία των εθνών-κρατών στην περιοχή, διαδικασίες που εκφράστηκαν με τους Βαλκανικούς πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Έτσι, η ανταλλαγή των πληθυσμών ήρθε ως φυσικό επακόλουθο των πολιτικών εθνικάθαρσης και εθνικής ομογενοποίησης. Αξίζει να σημειωθεί η επιρροή και γοητεία που ασκούσε η ρατσιστική σκέψη σε άτομα που χειρίστηκαν το ζήτημα της ανταλλαγής, όπως ο τούρκος εντεταλμένος διαπραγματευτής στη διάσκεψη της Λοζάνης Ριζά Νουρ.⁷ Η προσέγγιση του Νουρ απέναντι στην ετερότητα δεν περιοριζόταν στη φυλή, αλλά περιλάμβανε και άλλες διαφορές, όπως τη θρησκεία και τη γλώσσα, ενώ όσοι διέφεραν έπρεπε να απομακρυνθούν

4. B. Clark, *Δνο φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν την σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, Αθήνα, Ποταμός, 2007, σ. 295.

5. A. Igsiz, *ό.π.*, σ. 4.

6. A. Μηλιαρέσης, *Αι ελληνοτουρκικά σχέσεις κατά την τελευταίαν δεκαετίαν. Η εκκαθάρισις των εκ της ανταλλαγής των πληθυσμών προκυψασών διαφορών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1932, σ. 42.

7. A. Igsiz, *ό.π.*, σ. 8-9.

χειρουργικά από το εθνικό σώμα, γιατί μελλοντικά θα δημιουργούσαν προβλήματα. Η λογική που επικράτησε τότε ανάμεσα στα ενδιαφερόμενα μέρη, ήταν η εξίσωση: διαφορά=μειονότητα=ξένη ανάμειξη.

Άλλωστε, στην ίδια την αντίληψη της μη ανάμειξης λανθάνει και η έννοια της καθαρότητας, ενώ προϋποτίθεται ότι αυτοί που μπορούν να ζουν αναμειγμένοι, δεν είναι διαφορετικοί μεταξύ τους. Οι παραπάνω παραδοχές εξηγούν την πίεση που δέχτηκαν στην ταυτότητά τους οι ανταλλάσσόμενοι πρόσφυγες, τόσο οι Έλληνες όσο και οι Τούρκοι, όταν εγκαταστάθηκαν στις νέες πατρίδες τους, στο πλαίσιο των πολιτικών της εθνικής ομογενοποίησης των δύο κρατών.

Από την άλλη, και η ταυτότητα εκείνων που ζούσαν δίπλα τους ή μαζί τους έπρεπε επίσης να ανασχηματιστεί. Το οθωμανικό παρελθόν για τους κατοίκους των Νέων Χωρών του ελλαδικού χώρου ήταν αρκετά πρόσφατο ακόμη, παράλληλα όμως οι αιματηρές πολεμικές περιπέτειες, η νέα πραγματικότητα με τον ερχομό των προσφύγων και την ένταξη των πληθυσμών των Νέων Χωρών, που κυρίως συμβίωναν με μουσουλμάνους στο εθνικό κράτος, απαιτούσαν προσαρμογές, υπαγόρευαν νέους τρόπους αντίληψης του εαυτού τους και του «Άλλου».

Πώς αντιλαμβάνονταν, λοιπόν, οι τοπικές κοινωνίες της νέας Ελλάδας τους μουσουλμάνους συντοπίτες τους την ώρα της ανταλλαγής; Τι σήμαινε για τις ίδιες το γεγονός της αναχώρησής τους; Σε ποιο βαθμό αφομοιώθηκε από τις τοπικές κοινωνίες η «ανάγκη» της υποχρεωτικής μετανάστευσης των μουσουλμάνων από το ελληνικό εθνικό κράτος στη νέα Τουρκία; Τα ερωτήματα αυτά είναι δύσκολο να απαντηθούν, καθώς λείπουν οι μαρτυρίες των ιστορικών υποκειμένων. Τα συγκλονιστικά γεγονότα που προηγήθηκαν και η επείγουσα ανάγκη ανασυγκρότησης των περιοχών που είχαν ιδιαίτερα πληγεί από τους διαρκείς πολέμους, σε συνδυασμό με τον ερχομό των προσφύγων και τις εσωτερικές πολιτικές αναταράξεις, μετατόπιζαν διαρκώς το ενδιαφέρον και τις έγνοιες των ανθρώπων. Ο τοπικός Τύπος θα μπορούσε ίσως να φωτίσει την κατάσταση που επικρατούσε σε περιοχές που επηρεάστηκαν περισσότερο από την ανταλλαγή. Για το παρόν άρθρο επιλέχθηκε η περιοχή της Μακεδονίας και της Κρήτης, με κριτήριο τον πληθυσμό των μουσουλμάνων που ανταλλάχθηκαν.

Οι ανταλλαθέντες μουσουλμάνοι. Πληθυσμιακά δεδομένα και γεωγραφική κατανομή

Περισσότερο αισθητή υπήρξε για το ελληνικό κράτος η δημογραφική παρουσία των μουσουλμάνων τη δεκαετία 1913-1923, όταν, μετά την προ-

σάρτηση των Νέων Χωρών με τους Βαλκανικούς πολέμους, αποδόθηκε ελληνική ιθαγένεια σε όσους κατοίκους των περιοχών αυτών παρέμειναν στις εστίες τους.⁸ Περισσότεροι από 500.000 μουσουλμάνοι έγιναν έλληνες πολίτες, με την πλειονότητά τους να βρίσκεται στη Μακεδονία (472.000) και ακολουθώντας στην Κρήτη (28.000). Λίγο πριν τους Βαλκανικούς πολέμους, το 1912 οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν τη συντριπτική (93%) πλειονότητα του πληθυσμού της Πτολεμαΐδας, της Δράμας (79%), της Καβάλας (69%), και επίσης το $\frac{1}{3}$ περίπου του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης και το 20% του πληθυσμού της Κρήτης.⁹ Αρχικά οι ελληνικές αρχές επιδόθηκαν στη ρύθμιση των όρων συμβίωσης και δεν ακολούθησαν αφομοιωτικές πολιτικές, άλλωστε ο εχθρικός «Άλλος» ήταν τότε κυρίως οι Βούλγαροι, ενώ ο μουσουλμανικός πληθυσμός επέλεγε είτε τη μετανάστευση σε οθωμανικά εδάφη, είτε –οι περισσότεροι– την παραμονή με όρους μειονότητας και την απόκτηση ελληνικής υπηκοότητας. Στην περίπτωση, μάλιστα, της Κρήτης, κατά τη σύντομη ζωή της Κρητικής Πολιτείας (1898-1912) κατοχυρώθηκαν θεσμικά τα δικαιώματα των μουσουλμάνων (πολιτική αντιπροσώπευση, εκπαιδευτική και θρησκευτική αυτονομία), ενώ ο Βενιζέλος δήλωνε το 1906 ότι «Η Ελλάδα λοιπόν είναι προορισμένη να καταστή ημέραν τινά και Μουσουλμανική δύναμις».¹⁰

Στη δεκαετία που ακολούθησε, ο μουσουλμανικός πληθυσμός συνέχισε να μεταναστεύει προς τη Μικρά Ασία, εξαιτίας του πολέμου και των πιέσεων που δέχτηκαν οι περιοχές της βόρειας Ελλάδας κυρίως, λόγω των προσφύγων που έφταναν κατά κύματα από την Ανατολική Θράκη, τη Βουλγαρία και τη Μικρά Ασία. Στο ίδιο διάστημα και παράλληλα με τη μείωση του μουσουλμανικού πληθυσμού, οι όροι «Τούρκοι» και «μουσουλμάνοι» χρησιμοποιούνται αδιακρίτως από τις ελληνικές αρχές και τον Τύπο (στον τελευταίο ακόμη και μετά την ανταλλαγή). Από το 1912 ως το 1924 αναχώρησαν από τη Μακεδονία περίπου 125.000 πρόσφυγες για την Τουρκία, οι οποίοι συμπεριλήφθηκαν στην ανταλλαγή,¹¹ ενώ 355.635 από το σύνολο της χώρας –με την εξαίρεση των μουσουλμάνων

8. Κ. Τσιτσελίχης, «Μουσουλμανικές κοινότητες στην Ελλάδα πριν και μετά το 1923: Δικαιικές συνδέσεις και ιδεολογικές ασυνέπειες», ο ίδιος, *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, μτφρ. Μαρία Δεμέστιχα, Λεωνίδα Μοίρας, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Αθήνα, Κριτική, 2006, σ. 372-373.

9. Στο ίδιο, σ. 373.

10. Στο ίδιο, σ. 372.

11. Στο ίδιο, σ. 376, 44, 22.

της Δυτικής Θράκης— έφυγαν μεταξύ των ετών 1923 και 1925.¹² Ο τόπος προέλευσης και αναχώρησης ήταν κυρίως η Μακεδονία (329.800) και η Κρήτη (23.021).¹³ Σε αυτούς, σύμφωνα με τον Α. Α. Πάλλη, πρέπει να συμπεριληφθούν και 115.000 που έφυγαν από την Ελλάδα το 1914 και περίπου 10.000, κυρίως αξιωματούχοι και γαιοκτήμονες, που έφυγαν με τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο το 1912.¹⁴ Ο ακριβής όμως αριθμός όσων επέστρεψαν πριν την ανταλλαγή δεν μπορεί εύκολα να προσδιοριστεί.

Το ιστορικό υπόβαθρο της ανταλλαγής. Η ανταλλαγή ως τελική (;) λύση

Στα οθωμανικά χρόνια η αναγκαστική μετανάστευση ή εξορία χρησιμοποιούνταν ως τιμωρία ή για την εφαρμογή οικονομικο-κοινωνικής πολιτικής σε ολόκληρες κοινότητες.¹⁵ Η τουρκική λέξη «*surgun*» σήμαινε ακριβώς αυτή τη διαδικασία και στην ελληνική αντιστοιχεί με τη λέξη «σεργούνι» ή σουργούνι, που μετά την αρχική σημασία της εξορίας κατέληξε να σημαίνει τη δημόσια διαπόμπευση, το ρεζίλεμα.¹⁶ Δεν ήταν συνεπώς μια άγνωστη πρακτική, αφορούσε όμως υπηκόους και όχι πολίτες σύγχρονων νεωτερικών κρατών σαν αυτά που επιθυμούσαν να δημιουργήσουν η Ελλάδα και η Τουρκία. Για να αρθεί αυτή η ιδεολογικοπολιτική δυσκολία, η ανταλλαγή έπρεπε να αντιμετωπιστεί ως αποκατάσταση ενός ιστορικού λάθους και τα δυο κράτη να λειτουργήσουν ταυτόχρονα¹⁷ ως εθνοποιητικοί παράγοντες στο εσωτερικό τους και ως εθνικές πατρίδες για τους ομοεθνείς που διέμεναν έξω από τα σύνορά τους.

Η ιδέα της ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προϋπήρξε του πολέμου στη Μικρά Ασία. Λίγο πριν τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο φαίνεται πως οι Ελ. Βενιζέλος και Galip Kemali μπέης (οθωμανός πρόξενος στην Αθήνα) προχώρησαν σε προ-

12. Μ. Μ. Μπελί, *ό.π.*, σ. 36.

13. Κ. Τσιτσελίκης, «Ανιχνεύοντας το ιστορικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της Ανταλλαγής», ο ίδιος (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, *ό.π.*, σ. 45.

14. Μ. Μ. Μπελί, *ό.π.* σ. 28.

15. Κ. Τσιτσελίκης, «Μουσουλμανικές κοινότητες», *ό.π.*, σ. 15.

16. Για τη λέξη βλ. στο ιστολόγιο *wordpress* του Νίκου Σαραντάκου, το άρθρο «Από πότε υπάρχουν σουργελα;», <https://sarantakos.wordpress.com/2019/03/07/sourgela/> (τελευταία πρόσβαση: 2.3.2023)

17. Δ. Καμούζης, «Η εξάιρεση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης από την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών», Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, *ό.π.*, σ. 326-327.

φορική συμφωνία για προαιρετική ανταλλαγή των Ρωμιών του Αϊδινίου και των μουσουλμάνων της Μακεδονίας, και ξεκίνησαν οι προσπάθειες υλοποίησής της.¹⁸

Εξάλλου, η Συνθήκη του Νεϊγύ μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας το 1919, προέβλεπε ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στις δύο χώρες, και πάλι σε εθελοντική βάση.¹⁹ Οι μουσουλμάνοι όμως της Μακεδονίας και της Θράκης στη διάρκεια αυτών των διαπραγματεύσεων, αλλά και μέχρι την εκλογική ήττα του Βενιζέλου το 1920, χρησιμοποιήθηκαν ως αντίβαρο στις βλέψεις της Βουλγαρίας, ενώ υπερτονίζονταν οι βουλγαρικές αγριότητες σε βάρος Ελλήνων και μουσουλμάνων, η δε ελληνική προπαγάνδα φρόντιζε σε κάθε ευκαιρία να τονίζει την προσήλωσή της στον σεβασμό των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, να επιδεικνύει τις εκδηλώσεις λατρείας του μουσουλμανικού στοιχείου προς τον Βενιζέλο (π.χ. κατά την επίσκεψή του στη Φλώρινα το 1918) και τις ευχαριστήριες επιστολές των παλινოსτούντων μουσουλμάνων από τη Βουλγαρία για την ελληνική υποστήριξη και την απόδοση των κτημάτων τους.²⁰ Όλα αυτά άλλαξαν άρδην μετά την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία.

Η ιδέα της ανταλλαγής φαίνεται πως ανήκε στον Υπατο Αρμοστή της ΚτΕ για τους πρόσφυγες F. Nansen, εξουσιοδοτημένο από τις Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία και Ιαπωνία να διαπραγματευτεί το ζήτημα με τις ενδιαφερόμενες χώρες, και στον Βενιζέλο, ενώ κατά ομολογία του τούρκου διαπραγματευτή P. Νουρ αποτελούσε βασική επιδίωξη της νέας Τουρκίας στο πλαίσιο της απαλλαγής της χώρας από πληθυσμούς που θα μπορούσαν να της δημιουργήσουν προβλήματα στο μέλλον.²¹ Η τελική συμφωνία υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου του 1923 και αρχικά προέβλεπε ότι η ανταλλαγή θα ξεκινούσε επίσημα την 1η Μαΐου του ίδιου έτους και θα ολοκληρωνόταν γρήγορα. Η ημερομηνία μετατέθηκε ακριβώς ένα χρόνο αργότερα λόγω των δυσκολιών του εγχειρήματος. Θα ανταλλάσσονταν υποχρεωτικά όλοι οι μουσουλμάνοι έλληνες υπήκοοι, οι εγκαταστημένοι (établis) επί ελληνικού εδάφους, πλην των κατοίκων της Δυτικής Θράκης, και θα περιλαμβάνονταν σε αυτούς και όσοι είχαν μεταναστεύσει από τις 18 Οκτωβρίου 1912 και εξής (άρθρα 1, 2, 3). Με το άρθρο 11 της Σύμ-

18. A. Aktar, «Το πρώτο έτος της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών: Σεπτέμβριος 1922 – Σεπτέμβριος 1923», Κ. Τσιτσελίχης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, ό.π., σ. 125-126.

19. Στο ίδιο, σ. 115.

20. Γ. Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή*, Θεσσαλονίκη, Α. Σταμούλης, 2013, σ. 243-246.

21. Δ. Καμούζης, ό.π., σ. 328-330.

βασης προβλεπόταν η ίδρυση μιας Μικτής Επιτροπής που θα επιτηρούσε την ανταλλαγή, θα αποτιμούσε και θα εκκαθάριζε τις περιουσίες των ανταλλασσομένων, αφού οριζόταν ότι αυτοί θα έπαιρναν στις νέες πατρίδες τους περιουσία ισάξια με εκείνη που άφηναν, ενώ θα μπορούσαν να πάρουν μαζί τους την κινητή περιουσία τους (άρθρα 5, 8 και 9).

Η ανταλλαγή των μουσουλμάνων της Κρήτης

Λίγα χρόνια πριν, ο Βενιζέλος από το βήμα της Βουλής των Κρητών της Κρητικής Πολιτείας δήλωνε: «Παρά το εν μικρά σχετικώς αναλογία αναμειγμένον μετά του Κρητικού αίματος Τουρκικόν αίμα, ο πληθυσμός της Κρήτης, ανεξαρτήτως των θρησκευτικών πεποιθήσεων, είναι γνησιώς Κρητικός πληθυσμός [...] οι Μουσουλμάνοι συμπολίται μας παρά τις αντιθέσεις και τας θρησκευτικές και τας εθνικάς, είναι γνησιότεροι αντιπρόσωποι της ελληνικής φυλής από πολλούς εκ των κατοίκων της Στερεάς Ελλάδος και τινάς εκ των νήσων». ²² Δεν γνωρίζουμε αν ο Βενιζέλος επιθυμούσε πραγματικά να θυμίσει στους τούρκους και έλληνες συμπολίτες του, πως η οθωμανική παρουσία στο νησί το 1669 σηματοδότησε την αρχή μιας μικτής κοινωνίας ²³ με εξισλαμισμούς του γηγενούς πληθυσμού για να αποφευχθεί κυρίως η βαριά φορολογία και με αρκετούς μικτούς γάμους, ²⁴ είναι όμως βέβαιο πως η συνύπαρξη στο νησί του πολιτικά κυρίαρχου –μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα– μουσουλμανικού στοιχείου με τους πληθυσμιακά πολυπληθέστερους χριστιανούς, υπήρξε κατά περιόδους ιδιαίτερα ταραχώδης και αιματηρή. Ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα η μουσουλμανική παρουσία στην ύπαιθρο, λόγω των διαρκών εξεγέρσεων των χριστιανών, αποδυναμώνεται ραγδαία, ιδιοκτησίες περνούν στα χέρια του χριστιανικού πληθυσμού, ενώ οι εντάσεις και οι βίαιες πράξεις ανάμεσα στους δύο πληθυσμούς δεν σημειώνονταν μόνο σε περιόδους επαναστατικών αναβρασμών στο νησί αλλά και στην καθημερινή συμβίωση. ²⁵ Τη δεκαετία πριν την αποχώρηση του τουρκικού στρατού, οι πε-

22. Γ. Γκλαβίνας, *ό.π.*, σ. 262.

23. M. Greene, *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώτων νεότερων χρόνων*, μτφρ. Ε. Γκαρά, Θ. Γκέκου, Αθήνα 2005.

24. Ε. Καραντζίκου – Π. Φωτεινού, *Γεροδικείο του Ηρακλείου. Τρίτος Κώδικας (1669/73-1750/67)*, επιμ. Ε. Ζαχαριάδου, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Τουρκικές Πηγές Κρητικής Ιστορίας 1, Ηράκλειο 2003.

25. Ν. Ανδριώτης, «Τα τελευταία χρόνια της παραμονής των μουσουλμάνων στην Κρήτη και η αναχώρησή τους για την Τουρκία», Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, *ό.π.*, σ. 208.

ρισσότεροι μουσουλμάνοι της υπαίθρου εγκατέλειψαν τις εστίες τους και μέρος της περιουσίας τους πέρασε στα χέρια χριστιανών, είτε με αγορά είτε με καταπάτηση. Αιματηρά επεισόδια σημειώθηκαν εκατέρωθεν κατά την τελευταία διετία, όταν εξοντώθηκαν 850 μουσουλμάνοι της Σητείας και εκδιώχθηκαν από τα σπίτια τους εκείνοι της επαρχίας Σελίνου, ενώ, από την άλλη πλευρά, χριστιανοί επιτέθηκαν σε συγκεντρωμένους μουσουλμάνους στην Ιεράπετρα και στη Σπιναλόγκα. Στο Ηράκλειο ο μουσουλμανικός όχλος θανάτωσε, τον Αύγουστο του 1898, 300 περίπου χριστιανούς και 17 άγγλους στρατιώτες.²⁶

Ο μουσουλμανικός πληθυσμός του νησιού μειώθηκε κατά 53,7% από το 1881 ως το 1900, με το μεγαλύτερο μέρος της μείωσης να αφορά στην ύπαιθρο (83,5%). Ο αστικός χώρος φαίνεται πως παρείχε ένα αίσθημα ασφάλειας, γι' αυτό και πολλοί μουσουλμάνοι κατέφυγαν στις πόλεις, διατήρησαν όμως τις περιουσίες τους στην ύπαιθρο ή τουλάχιστον ένα μέρος από αυτές.²⁷

Με τη συγκρότηση της Κρητικής Πολιτείας και τη συμβολή του Βενιζέλου δημιουργήθηκε ένα αίσθημα ασφάλειας στους μουσουλμάνους του νησιού και μερικοί επέστρεψαν στις εστίες τους. Και πάλι όμως δεν έλειψαν οι συγκρούσεις και οι εντάσεις, που πυροδοτήθηκαν ιδιαίτερα μετά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και την είσοδο της τελευταίας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο.²⁸ Δεν έλειψαν βέβαια και κινήσεις προσέγγισης ανάμεσα στις δύο θρησκευτικές κοινότητες, ενώ και για μια μερίδα του Τύπου οι μουσουλμάνοι ήταν «συμπατριώται» και «συμπολίται».²⁹ Γνωρίζουμε, επιπλέον, ότι χριστιανοί και μουσουλμάνοι μοιράζονταν, όχι σπάνια, ίδιες οικονομικές δραστηριότητες,³⁰ ενώ στο Ρέθυμνο στους εμπορικούς δρόμους της πόλης δεν υπήρχε σαφής οικιστικός διαχωρισμός μουσουλμανικών και χριστιανικών καταστημάτων.³¹ Άλλες προφορικές μαρτυρίες³² κάνουν λόγο για φιλικές κοινωνικές σχέσεις μεταξύ ατόμων

26. Στο ίδιο, σ. 208-209.

27. Σ. Δημανόπουλος, «Η κοινωνική διαστρωμάτωση του μουσουλμανικού πληθυσμού του Ρεθύμνου και η διεκδίκηση της ανταλλάξιμης περιουσίας 1924-1927», *Μνήμων* 31 (2010), σ. 163-167.

28. Ν. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 212-214.

29. Στο ίδιο, σ. 214.

30. Σ. Δημανόπουλος, *ό.π.*, σ. 166· Τ. Feryal, «Μετανάστευση και μνήμη. Η τουρκική εμπειρία της ανταλλαγής πληθυσμών», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 17 (Αθήνα 2011), σ. 201.

31. Ν. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 172.

32. Isk. Özsoy, *İki Vatan Yorgunları Mübadele Acısını Yaşayanlar Anlatıyor*

των δυο κοινοτήτων, ενώ στο Ηράκλειο, όπως και στη Μακεδονία και την Ήπειρο, χριστιανοί συμμετείχαν στις γιορτές του Μπαϊράμιού και μουσουλμάνοι σε χριστιανικές γιορτές.³³

Η αναγγελία της ανταλλαγής προκάλεσε αντιδράσεις στον μουσουλμανικό πληθυσμό της Κρήτης και όχι μόνο. Τηλεγραφήματα κατέκλυσαν τον δρα Nansen στην Κωνσταντινούπολη, τα οποία ζητούσαν να μην τους πάρουν από τον τόπο και την πατρίδα τους, να μην τους χωρίσουν από τους γείτονες και φίλους τους.³⁴ Κάποιοι προσπάθησαν να εξαιρεθούν από την ανταλλαγή παίρνοντας ιταλική³⁵ ή άλλη υπηκοότητα, όπως φαίνεται από την ανακοίνωση στην *Ηχώ της Κρήτης* για τους μουσουλμάνους που έπρεπε να αποδείξουν την υπηκοότητά τους (18 Ιανουαρίου 1924), ενώ 1.000 περίπου Τουρκοκρητικοί «έκαναν αιτήσεις για να αλλάξουν θρήσκευμα την ύστατη στιγμή αλλά το αίτημα απορρίφθηκε από τον Αρχιεπίσκοπο».³⁶

Πώς, λοιπόν, ο τοπικός Τύπος της εποχής αναφέρεται σε μουσουλμάνους «συμπολίτες» κατά τα έτη 1923 και 1924 και τι σημαίνει η αναχώρησή τους για την τοπική κοινωνία; Η εξέταση των εφημερίδων δείχνει πως, μετά την αρχική έκπληξη, ούτε οι «μουσουλμάνοι συμπολίτες» αλλά ούτε και οι χριστιανοί συντοπίτες τους μπόρεσαν να εκφραστούν για την εμπειρία που επρόκειτο να βιώσουν. Απουσιάζουν εντελώς ως υποκείμενα, ενώ πολύ συχνά δημοσιεύονται άρθρα εκπροσώπων διαφόρων προσφυγικών ενώσεων. Μια πρώτη κατηγοριοποίηση μπορεί να κατατάξει τα δημοσιεύματα σε όσα αφορούν: α) τις πρώτες αντιδράσεις για την ανταλλαγή, β) τις ανακοινώσεις των αρχών για τις διαδικασίες, γ) πληροφορίες για την αναχώρηση των πλοίων, δ) άρθρα εκπροσώπων προσφυγικών οργανώσεων ή και μεμονωμένων προσφύγων, ε) ζητήματα για τις περιουσίες των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων στ) περιστατικά βίας ή παραβίασης δικαιωμάτων, και βέβαια όλα αυτά ιδωμένα υπό το πρίσμα της πολιτικής αντιπαράθεσης. Τέλος, έγινε προσπάθεια να ανιχνευτεί και

[= Τσακισμένοι δύο πατρίδων. Αυτοί που υπέφεραν από την Ανταλλαγή διηγούνται την ιστορία τους], Κωνσταντινούπολη 2007· πρβλ. Γ. Γκλαβίνας, «Συγκατοικώντας με την άλλη πλευρά της ανταλλαγής των πληθυσμών: Η συμβίωση χριστιανών προσφύγων και μουσουλμάνων ανταλλάξιμων στην Ελλάδα την περίοδο 1914-1924», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 19 (2015), σ. 218-240, και ο ίδιος, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί*, ό.π., σ. 323.

33. Γ. Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί*, ό.π., σ. 324.

34. Α. Aktar, ό.π., σ. 136.

35. Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 216, 223.

36. Β. Clark, ό.π., σ. 51.

πώς βίωσαν οι άνθρωποι στη συνέχεια την απουσία, όμως στον Τύπο της Κρήτης, την περίοδο που εξετάστηκε, ελάχιστα στοιχεία εντοπίστηκαν.

Οι εφημερίδες της Κρήτης

Στον *Εσπερινό Ταχυδρόμο* των Χανίων, εφημερίδα βενιζελική φιλελεύθερων αρχών, υπάρχουν περίπου 40 άρθρα, συνήθως μονόστηλα, σχετικά με τους μουσουλμάνους, καθ' όλη τη διάρκεια του 1923. Σε πολλά από αυτά οι αναφορές είναι έμμεσες, όπως στις 10 Φεβρουαρίου, όταν η εφημερίδα θέτει γενικότερα ζητήματα πολιτικής, ανόρθωσης της πατρίδας, διπλωματίας, πείνας του πληθυσμού και ιδιαίτερα των προσφύγων. Σε άλλα άρθρα προβάλλεται η διαρκής ανοικοδόμηση του νησιού και τα έργα υποδομής,³⁷ όπως και η προσδοκία περαιτέρω ανάπτυξης με την τακτοποίηση των ζητημάτων εγκατάστασης των προσφύγων και την επάνοδο του Βενιζέλου. Η αρχική είδηση της ανταλλαγής δεν χαιρετίζεται από την εφημερίδα, ενώ στις 12 Ιανουαρίου δημοσιεύεται η είδηση ότι «η ανταλλαγή εναύγησε οριστικά ως ασύμφορη». Στις 18 του ίδιου μήνα σε μονόστηλο αναγγέλλεται το εξής: «Υπεγράφη η σύμβασις της ανταλλαγής». Αυτά δείχνουν ίσως την αμηχανία της εφημερίδας μπροστά σε ένα τέτοιο πρωτοφανές και συγκλονιστικό γεγονός που αφορούσε κυρίως τους μουσουλμάνους της περιοχής, αφού οι χριστιανοί είχαν ήδη κατά το μεγαλύτερο μέρος τους εκδιωχθεί από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία. Η ανταλλαγή θα σήμαινε όμως και περισσότερους χριστιανούς πρόσφυγες στο νησί και ανατροπή των όρων της ζωής και της συμβίωσης των ανθρώπων. Στις 20 Ιανουαρίου, σε άρθρο με τίτλο «Οι Τουρκοκρήτες», προβάλλεται η είδηση ότι αντιπροσωπία Τουρκοκρητικών πηγαίνει στη Θεσσαλονίκη, ώστε μαζί με επιφανείς Τούρκους της Μακεδονίας να πάνε στη Λοζάνη για να σταματήσουν την ανταλλαγή. «Κανείς Τουρκοκρητικός δε θα εγκαταλείψει την Κρήτη». Δύο δημοσιεύματα αναφέρονται σε Οθωμανούς-μουσουλμάνους που προσπάθησαν να εγκαταλείψουν το νησί από το Ηράκλειο,³⁸ οι οποίοι «συνελήφθησαν και κρατούνται». Φαίνεται πως κύριος λόγος ήταν η αποφυγή της στράτευσης ή της εξαγοράς της. Άλλες ειδήσεις σχετικές με τις αντιδράσεις για την ανταλλαγή δεν δημοσιεύονται σε αυτήν την εφημερίδα. Αντίθετα, στη *Νέα Εφημερίδα* του Ηρακλείου, σε άρθρο με τίτλο «Φεύγουν κι αυτοί» (26.12.1923) αναγράφεται το εξής: «Και τα θύματα, τα συντρίμματα, τα

37. Εφημ. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 4.5.1923, 5.5.1923 και 23.7.1923.

38. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 10.1.1923 και 1.5.1923 αντίστοιχα.

ερείπια; Τούρκοι και Χριστιανοί. Περυσίνοι πρόσφυγες τούτοι στον τόπο μας, φετινοί οι Τούρκοι στον δικό τους. Δυστυχισμένοι!»).

Από την άλλη, στην αντιβενιζελική εφημερίδα *Αγών* του Ηρακλείου σε πρωτοσέλιδο άρθρο (6.2.1924) με τίτλο «Διά την ανταλλαγήν» αναφέρεται ότι η Ιστορία θα κρίνει αν αυτή συμβιβάζεται με το φιλελεύθερο πνεύμα. Υπεύθυνος, κατά την εφημερίδα, είναι ο Βενιζέλος, γιατί θέλει να φέρει τους πρόσφυγες και να αλλοιώνει το εκλογικό αποτέλεσμα. Δύο χρόνια αργότερα όμως (26.2.1926), στο πλαίσιο της αντιπολιτευτικής στάσης της εφημερίδας, γράφεται ότι: «Οι Τούρκοι εκσυγχρονιστές σε δύο χρόνια κατάλαβαν τη σημασία της πληθυσμιακής ομοιογένειας και θέλουν να διώξουν τους Ελληνοοθωμανούς από την Κωνσταντινούπολη». Σε καμιά εφημερίδα από όσες αναφέρθηκαν, ούτε στις εφημερίδες *Ηχώ της Κρήτης* και *Ανόρθωσις*, η ανταλλαγή δεν θεωρήθηκε ότι αποτελούσε αίτημα της κοινωνίας της Κρήτης. Όπως εύστοχα ίσως διατύπωσε ο Παντελής Πρεβελάκης στο *Χρονικό μιας Πολιτείας* για την πατρίδα του, το Ρέθυμνο, οι κάτοικοι, χριστιανοί και μουσουλμάνοι, στο άκουσμα της είδησης για την ανταλλαγή ένιωσαν σαν τσακωμένο αντρόγυνο, που ο δεσπότης τους χωρίζει τη στιγμή που οι ίδιοι είχαν ξεχάσει την αιτία της φιλονικίας.³⁹

Οι ανακοινώσεις, που αφορούν κυρίως τις διαδικασίες καταγραφής των περιουσιών που θα ανταλλαχθούν,⁴⁰ περιλαμβάνουν σχόλια όπως: «ελπίζεται ότι με την απλούστευση των διαδικασιών θα φύγουν μέχρι τέλος Νοεμβρίου» ή «καρκινοβατεί η καταγραφή των Οθωμανικών κτημάτων».⁴¹ Τον Νοέμβριο, ο *Εσπερινός Ταχυδρόμος* με τίτλο «Πρώτοι αναχωρήσεις» ανακοινώνει τα ονόματα των δύο πρώτων ατμοπλοίων, «Κερασούνδ» και «Μπαχρ Τζεδίδ», που θα αναχωρούσαν σύντομα με 7.000 μετανάστες από Χανιά και Ρέθυμνο.⁴² Υιοθετείται εδώ ο επίσημος πλέον όρος «μετανάστης» για τους ανταλλάξιμους. Στις 30 του ίδιου μήνα και πάλι δημοσιεύονται οδηγίες για την αναχώρηση, τα τρόφιμα για το ταξίδι και την παράδοση του κλειδιού του σπιτιού στη μουσουλμανική κοινότητα, με το όνομα και τη συνοικία που βρίσκεται το σπίτι που εγκαταλείπεται. Το κλειδί θα παραδινόταν στην οικονομική εφορία μετά την επιβίβαση του ιδιοκτήτη. Το σπίτι, μετά από απολύμανση, θα δινόταν σε

39. Δ. Κούρτοβικ, «Όταν η Ανατολή έπαψε να εμπνέει σονέτα. Ο απόηχος της Μικρασιατικής Καταστροφής στην ελληνική πεζογραφία», Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, ό.π., σ. 395.

40. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 12.10.1923, για την απόδοση γραμματίων από τις υποεπιτροπές Χανίων και Ηρακλείου, και 6.11.1923.

41. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 19.10.1923.

42. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 29.11.1923.

πρόσφυγες. Στις 23, 24 και 26 Δεκεμβρίου επαναλαμβάνονται εκκλήσεις της υποεπιτροπής για εγγραφή των μουσουλμάνων στο Ιεροδικείο, ώστε αυτή να γνωρίζει τον ακριβή αριθμό τους. Οι περιουσίες θα καταγράφονταν αργότερα. Η εφημερίδα καθησυχάζει ότι ο νόμος του Μαρτίου για τις πιστώσεις θα περιλάβει και μουσουλμάνους. Φαίνεται ότι πολλοί προτιμούσαν να μην μπουν σε διαδικασία ανταλλαγής περιουσιών, αλλά να προχωρήσουν σε ιδιωτικές συναλλαγές με συμπολίτες τους, στο πλαίσιο των κοινωνικών επαφών που είχαν. Στις 26 Δεκεμβρίου επαναλαμβάνεται η ίδια ανακοίνωση με την απειλή ότι, αν οι ανταλλάξιμοι δεν εγγραφούν εγκαίρως, θα ταξιδέψουν χωριστά οι οικογένειες. Η απροθυμία των μουσουλμάνων μεταναστών να απογραφούν και το πρόβλημα της στέγασης των χριστιανών προσφύγων υποχρεώνουν την εφημερίδα να διαψεύσει, στις 30 Δεκεμβρίου, φήμες ότι ματαιώνεται η ανταλλαγή: «Πρέπει να ολοκληρωθεί με διαδοχικές αποστολές μέχρι την 1η Μαΐου».

Η αναχώρηση περιγράφεται με λακωνικό τρόπο από την ίδια εφημερίδα: «Σήμερα αποπλέει το Μπαχρ Τζεδίδ με 1090 αέργους και απόρους προς Κυδωνίες», «Την Κυριακή το δεύτερο με 1100 από Χανιά και 900 από το Ρέθυμνο».⁴³ Στο τέλος του χρόνου⁴⁴ δημοσιεύονται ανακοινωθέντα της τρίτης υποεπιτροπής για τους ανταλλάξιμους, που τους προτρέπουν να υποβάλλουν αιτήματα μόνο σε αυτήν, γιατί προφανώς κάποιοι ανησυχούσαν για τον τρόπο που θα ολοκληρωνόταν η διαδικασία και κατέφευγαν σε πρόσωπα της κοινότητας που παραδοσιακά εμπιστευόταν. Παράλληλα, σε άλλη ανακοίνωση της ίδιας ημέρας καθησυχάζονται οι συγγενείς των πρώτων που έφυγαν, ότι ελήφθη τηλεγράφημα πως έφθασαν «αισίως στον προορισμό τους». Οι ανακοινώσεις συνεχίζονται το ίδιο λακωνικά και τον επόμενο χρόνο (1924): «από Ιεράπετρα 761 Μουσουλμάνοι⁴⁵, τελευταία δωρεάν μεταφορά, 2000 από Χανιά, 1000 από Ρέθυμνο,⁴⁶ 400 οικογένειες από Ρέθυμνο με το Σταμπούλ».⁴⁷

Σε όλες τις εφημερίδες που μελετήθηκαν, πέρα από την ανακοίνωση του απόπλου των τουρκικών πλοίων με τους χιλιάδες ανταλλάξιμους δεν υπάρχει καμιά περιγραφή, κανένα είδος ανταπόκρισης από το λιμάνι, καμιά προσωπική αναφορά ή ατομική ιστορία, ούτε και πανηγυρισμοί βέβαια από τον ντόπιο πληθυσμό για την αναχώρηση. Σιωπηλά θαρρείς φεύγουν χιλιάδες άνθρωποι από τον τόπο τους για να δώσουν τη θέση

43. *Εσπερινός Ταχυδρομός*, 1.12.1923.

44. *Εσπερινός Ταχυδρομός*, 19.12.1923.

45. *Εσπερινός Ταχυδρομός*, 1.1.1924.

46. *Εσπερινός Ταχυδρομός*, 3.1.1924.

47. *Εσπερινός Ταχυδρομός*, 13.5.1924.

τους σε άλλους, ξεριζωμένους κι αυτούς από τον δικό τους τόπο. Δεν είναι όμως μόνο οι εφημερίδες που αποφεύγουν τις περιγραφές. Σιωπή υπάρχει και στη λογοτεχνία της πρώτης και δεύτερης γενιάς, με μόνη εξαίρεση τον Παντελή Πρεβελάκη, ο οποίος στο *Χρονικό μιας πολιτείας* γράφει: «Άκουγες λοιπόν το σύθρηνο της Τουρκιάς που ξεσηκώνονταν να φύγει [...]» και τη στιγμή που σηκώνονταν οι άγκυρες, «ακούστηκε μια φωνή από χιλιάδες στόματα [...] αγριεμένη, παρακαλεστική, γεμάτη καημό και φοβέρα, που την έπαιρνε ο αγέρας και μας την έφερνε λουρίδια-λουρίδια».⁴⁸

Η πιο συχνή αναφορά στους μουσουλμάνους που ανταλλάσσονταν, γίνεται σε σχέση, αντιδιαστολή και σύγκριση με την τύχη των χριστιανών προσφύγων που ήρθαν στο νησί. Αυτό είναι βέβαια ευεξήγητο, αφού το δράμα των ανθρώπων αυτών, που έφυγαν με πολλές απώλειες και κάτω από πολύ πιεστικές και δύσκολες συνθήκες, αλλά και ο αριθμός τους πίεζαν για αποκατάσταση. Έτσι, η τοπική κοινωνία έπρεπε να τους αποδεχτεί ως δικούς της και να αποξενωθεί από τον «Άλλον» με τον οποίο μέχρι τότε είχε μάθει να συμβιώνει. Πολιτικοί, εξάλλου, λόγοι καθόριζαν την οπτική των εφημερίδων. Έτσι, για τον αντιβενιζελικό *Αγώνα*, οι χριστιανοί πρόσφυγες υπέφεραν λόγω κρατικής αμέλειας, ενώ οι πλούσιοι οθωμανοί συμπολίτες τους έγιναν στην Τουρκία του Κεμάλ πλουσιότεροι, αφού αυτός τους έδωσε πολύ περισσότερα από όσα άφησαν.⁴⁹ Σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, οι έλληνες πρόσφυγες γίνονταν αντικείμενα εκμετάλλευσης από την καταχρηστική συμπεριφορά των αρχών,⁵⁰ φονεύονταν από αυτούς που ήταν υπεύθυνοι για τη μεταφορά τους,⁵¹ ενώ προβάλλεται και μια είδηση για 17 νεκρούς χριστιανούς στο πλοίο από τη Μερσίνα λόγω απάνθρωπης συμπεριφοράς απέναντί τους.⁵² Χωρίς να είναι, βέβαια, τέτοια η πρόθεση της εφημερίδας, συμβάλλει όμως με την αρθρογραφία της αποτρεπτικά στην έκφραση συμπόνιας για τους μουσουλμάνους «Άλλους» και στην επίσπευση της αναχώρησής τους. Οι βενιζελικές εφημερίδες από την άλλη παραχωρούν συχνά τις στήλες τους χώρο για άρθρα εκπροσώπων προσφυγικών ενώσεων. Σε αυτά παρουσιάζονται με τα μελανότερα —όπως είναι φυσικό— χρώματα οι κεμαλικοί Νεότουρκοι (*Εσπερινός Ταχυδρόμος*:

48. B. Clark, *ό.π.*, σ. 51. Στο σπίτι του τουρκοκρητικού Αλί Ονάι, στο Αϊβαλί, «όλα γιορτάζουν και πενθούν μια ζωή στην Κρήτη». Προφορικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν τη νοσταλγία των Τουρκοκρητικών πρώτης και δεύτερης γενιάς για το νησί τους. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 52-56.

49. Εφημ. *Αγών*, 6.2.1924.

50. *Αγών*, 13.3.1924 και 5.8.1924.

51. *Αγών*, 10.9.1924.

52. *Αγών*, 17.9.1924.

«ουρακοτάγκοι, οι σοδομήται Τούρκοι της κολάσεως» 1.5.1923), ενώ ο πρόεδρος του «Παμμικρασιατικού Συνδέσμου των Προσφύγων» αρθρογραφεί στην ίδια εφημερίδα: «Οι Τούρκοι πέτυχαν το σχέδιο του εκτουρκισμού σφάζοντας και με εγκλήματα. Δε θα τους πληρώσουμε με το ίδιο νόμισμα, αλλά ας φύγουν γρήγορα οι Τούρκοι για να αποκατασταθούν οι πρόσφυγες. Δε θα τους σώσουν ούτε οι εικονικές πωλήσεις κτημάτων, ούτε οι ξένες υπηκοότητες [...]. Πρέπει να φύγουν, για να εγκατασταθούν οι δικοί μας».⁵³ Παράλληλα, στο ίδιο φύλλο υπάρχει άρθρο για δηλώσεις του Ριζά Νουρ ότι η Τουρκία ποτέ δεν θα διεκδικήσει άλλα εδάφη, όσοι όμως μένουν θα μένουν υπό τους νόμους της. Η υπόδειξη της εφημερίδας είναι σαφής: η ομοιογένεια θα αποτρέψει μελλοντικούς πολέμους, δικοί μας είναι μόνο οι έλληνες πρόσφυγες οι οποίοι, όσο μένουν οι μουσουλμάνοι, υποφέρουν περισσότερο.

Τα ζητήματα για τις περιουσίες των ανταλλαξιμών είναι αυτά που απασχόλησαν περισσότερο τον Τύπο λόγω του επειγόντος της εγκατάστασης των προσφύγων αλλά και της προσπάθειας των γηγενών να οικειοποιηθούν μέρος της περιουσίας αυτής. Στο πλαίσιο αυτό πρόσφυγες, γηγενείς χριστιανικοί πληθυσμοί και παλαιοί πολεμιστές που επέστρεψαν μετά από μακρόχρονη απουσία (1912-1922) στη γη τους, ήταν δυνάμει διεκδικητές της μουσουλμανικής περιουσίας.⁵⁴ Η πρόσβαση στην περιουσία των ανταλλαξιμών μπορούσε να γίνει με εκμισθώσεις, με κυριότητα μέσω συνιδιοκτησίας, με αυθαίρετη κατάληψη και καταπάτηση, και με παραχώρηση από τη νομαρχία ή από την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ).⁵⁵ Τέλος, και οι πλειστηριασμοί μέσω πληρεξουσίων ήταν ένας τρόπος να αποκτήσουν πρόσβαση οι ντόπιοι και μετρητά οι μουσουλμάνοι, τα οποία θα αποτελούσαν μέρος της κινητής περιουσίας που θα μπορούσαν να πάρουν χωρίς περιορισμούς μαζί τους. Στον Τύπο ανιχνεύονται όλα τα παραπάνω, το ίδιο και σε συμβολαιογραφικές πράξεις και σε διαφημίσεις δικηγορικών γραφείων της εποχής.⁵⁶ Φαίνεται πως υπήρξε κάποια σπουδή να διευθετηθούν τα ζητήματα αυτά σε επίπεδο τοπικής κοινωνίας και χωρίς την παρέμβαση του κράτους. Στον *Εσπερινό Ταχυδρόμο* δημοσιεύεται καθημερινά σχεδόν, το 1923, διαφημιστική καταχώριση του δικηγορικού γραφείου του Χουσεΐν Αζίζ Καλιοτζιζαδέ, που συνεργαζόταν με αντίστοιχο στη Σμύρνη για ρυθμίσεις περιουσια-

53. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 28.7.1923.

54. Σ. Δημανόπουλος, *ό.π.*, σ. 170.

55. Στο ίδιο, σ. 171.

56. Στο ίδιο, σ. 171-172.

κών ζητημάτων.⁵⁷ Έτσι, όπως και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, ο Τύπος αντανακλά την αντιπαράθεση χριστιανών προσφύγων με τους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους, γηγενών με τους πρόσφυγες και χριστιανών αυτοχθόνων με τους μουσουλμάνους για την περιουσία των τελευταίων.

Ειδήσεις για «έξωση εφένδρων από μουσουλμανικές οικίες και καταστήματα»,⁵⁸ ανακοινώσεις για απαγόρευση της καλλιέργειας μουσουλμανικών κτημάτων από πρόσφυγες,⁵⁹ δημοσιεύματα για απαγόρευση μίσθωσης μουσουλμανικών κτημάτων, αφού η ανταλλαγή θα ολοκληρωνόταν γρήγορα στην Κρήτη,⁶⁰ είναι θέματα που κυρίως απασχολούν τις εφημερίδες σε σχέση με τους ανταλλάξιμους. Όσοι γηγενείς έσπευσαν να μισθώσουν ακίνητα μουσουλμάνων τον Δεκέμβριο του 1923, κλήθηκαν να τα παραδώσουν αμέσως,⁶¹ ενώ κάποιοι εκδιώχθηκαν βίαια από τα μισθωμένα κτήματα, για να παραδοθούν αυτά σε πρόσφυγες.⁶² Στο Αρκαλοχώρι χωρικοί άρχισαν να καλλιεργούν μουσουλμανικά κτήματα, αν και είχαν ήδη εγκατασταθεί εκεί πρόσφυγες που διεκδικούσαν την καλλιέργεια.⁶³ Από την άλλη, οι πρόσφυγες καλούνταν να παρακολουθούν οι ίδιοι τα μουσουλμανικά οικήματα που προορίζονταν να τους δοθούν και να αποτρέπουν με τη βοήθεια της αστυνομίας κάθε φθορά του οικήματος από τον ιδιοκτήτη του.⁶⁴ Οι χριστιανοί πρόσφυγες παρουσιάζονται και ως θύματα εκμετάλλευσης από τους Οθωμανούς, αφού «πληρώνουν υπέρογκα ποσά στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες για γη ή μαγαζιά –αέρα– και τους μεταχειρίζονται ως ανδράποδα». Πολλοί ανταλλάξιμοι φαίνεται πως πουλούσαν την κινητή περιουσία τους μαζί με τα πορτοπαράθυρα των σπιτιών: «Στην συνοικίαν Κουμ Καπή οι Οθωμανοί ανταλλαχθόμενοι ερημώνουν τας οικίας [...] αν συνεχιστεί αυτό θα παραδώσουν έρημη πόλη».⁶⁵ Τέλος, η θρησκευτική παρουσία των μουσουλμάνων στο νησί, μιναρέδες και τζαμιά, είτε γκρεμίζονται («Κατεδάφισις Μιναρέδων [...]. Επικροτούμεν!») είτε μετατρέπονται εκ νέου σε ναούς με το επιχείρημα της προηγούμενης χριστιανικής χρήσης τους «πριν την άλωση της πατρίδας».⁶⁶

57. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 24.7.1923 (ενδεικτικά).

58. *Αγών*, 7.12.1924.

59. *Αγών*, 3.12.1924 (ενδεικτικά).

60. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 20.11.1923 και 2.12.1923.

61. *Ηχώ της Κρήτης*, 27.1.1924.

62. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 3.1.1923.

63. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 19.12.1923.

64. *Ηχώ της Κρήτης*, 6.4.1924.

65. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 19.8.1923 και 6.11.1923 αντίστοιχα.

66. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 6.12.1923 και 1.9.1923 αντίστοιχα.

Τα περιστατικά βίας και παραβίασης των δικαιωμάτων των προς ανταλλαγή μουσουλμάνων, που καταγράφονται στις εφημερίδες, είναι ελάχιστα και πάντα καταδικάζονται. Στον *Εσπερινό Ταχυδρόμο*⁶⁷ σε μονόστηλο με τίτλο «Να εμποδιστούν», υπάρχει η είδηση ότι παιδιά από τη Νέα Χώρα ρίχνουν κάθε μέρα πέτρες στους «Μουσουλμάνους εργατικούς. Πρέπει να εμποδιστούν να σπάνε κεφάλια για διασκέδαση». Αναφέρονται όμως και εγκλήματα ληστείας μουσουλμάνων, που προφανώς είχαν μεγάλη οικονομική άνεση ή ήταν γνωστό ότι είχαν εκποιήσει την κινητή περιουσία τους, π.χ. έχουμε κλοπή στο Ρέθυμνο σε βάρος πλούσιου υφασματοεμπόρου,⁶⁸ στραγγαλισμό ηλικιωμένων μουσουλμάνων από συγγενείς τους για ληστεία⁶⁹ και αυτοκτονία μουσουλμάνου για οικονομικούς λόγους⁷⁰ (όλα από την ίδια εφημερίδα).

Η αποχώρηση των μουσουλμάνων της Κρήτης, που άρχισε τον Αύγουστο του 1923, ολοκληρώθηκε μετά από ένα χρόνο, αν και είχε προγραμματιστεί να ολοκληρωθεί μέχρι την 1η Μαΐου του 1924. Αρκετοί «προφασιζόμενοι διαφόρους αιτίας», κυρίως στο Ηράκλειο, δεν είχαν αναχωρήσει και κλήθηκαν να εκκενώσουν μέχρι τις 17 Ιουνίου τα σπίτια που κατείχαν.⁷¹ Στην Τουρκία εγκαταστάθηκαν κυρίως στο Αϊβαλί, τον Τσεσμέ, το Αδραμύττιο, τα Βουρλά, τη Φώκαια και τα Καραμπουργα. Σήμερα Τουρκοκρητικοί τρίτης γενιάς ζουν στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη.⁷² Πολλοί από αυτούς εξακολουθούν να μιλούν την κρητική διάλεκτο, να απαγγέλλουν παροιμίες και μαντινάδες, και να νοσταλγούν μια πατρίδα που δεν γνώρισαν.⁷³ Φαίνεται να έχουν αφομοιώσει πλήρως το κυρίαρχο στη νέα Τουρκία εθνικό αφήγημα περί αναγκαίας ανταλλαγής, αφού «ήταν αδύνατο να ζούμε πια εκεί».⁷⁴ Όμως οι άνθρωποι της πρώτης γενιάς δεν είχαν ποτέ την ευκαιρία να μιλήσουν. Ξένοι κι εκεί, «muchacı», ματζίρηδες, πρόσφυγες δηλαδή, όπως καθιερώθηκε, σε πείσμα του επίσημου όρου «μετανάστες», έπρεπε να προσαρμοστούν σε έναν κόσμο που τους ήταν άγνωστος και, παρά τις επίσημες πολιτικές, ανεπιθύμητος. Η κοινωνία της Κρήτης απ' όπου αποσπάστηκαν, έπρεπε να προσαρμοστεί στην απουσία τους και στην παρουσία ενός νέου «Άλλου»

67. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 6.11.1923.

68. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 11.12.1923.

69. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 3.1.1924.

70. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 11.12.1923.

71. Ν. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 216.

72. Στο ίδιο, σ. 216-217.

73. Β. Clark, *ό.π.*, σ. 53-56.

74. Τ. Feryal, *ό.π.*, σ. 203-207.

γι' αυτήν. Ο λόγος για εθνική καθαρότητα γίνεται άλλωστε γρήγορα κυρίαρχος και μέσω του Τύπου η εθνική ομοιογένεια γίνεται το υποκατάστατο της Μεγάλης Ιδέας. Επιπλέον, οι περιουσίες των ανταλλάξιμων ήταν ένα ακόμα κίνητρο λήθης του οθωμανικού παρελθόντος, ενώ η οικιστική ανάπλαση των πόλεων, οι μετονομασίες και η εγκατάλειψη⁷⁵ στόχευαν στη λήθη ως μέσο δημιουργίας μιας νέας ταυτότητας που δεν χωρούσε πια τη σχέση των ανθρώπων με τους «Άλλους» που έφυγαν.

Η ανταλλαγή των μουσουλμάνων της Μακεδονίας

Η περίπτωση των μουσουλμάνων της Μακεδονίας έχει διαφορετικά ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά από τα αντίστοιχα εκείνων της Κρήτης. Ενώ, όπως προαναφέρθηκε, στην Κρήτη μεγάλο μέρος του μουσουλμανικού αγροτικού πληθυσμού είχε εγκαταλείψει το νησί κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ή είχε καταφύγει στις πόλεις, στη Μακεδονία επρόκειτο για αγροτικό κυρίως πληθυσμό, δεμένο με τη γη του και ιδιαίτερα σημαντικό για την οικονομία της περιοχής.⁷⁶ Για τις ελληνικές Αρχές, μάλιστα, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και την προσάρτηση των Νέων Χωρών, το μουσουλμανικό στοιχείο θεωρούνταν πολύτιμο για την οικονομία των αραιοκατοικημένων και χειμαζόμενων εξαιτίας των πολέμων περιοχών της Δυτικής Μακεδονίας και της Ηπείρου.⁷⁷ Πληθυσμιακά, εξάλλου, η διαφορά είναι τεράστια, αφού από τη Μακεδονία αναχώρησαν περίπου 320.000 μουσουλμάνοι,⁷⁸ δηλαδή πολυπληθέστεροι αυτών της Κρήτης.

Για μια μεγάλη μερίδα του Τύπου αλλά και για τις ελληνικές Αρχές, οι μουσουλμάνοι ήταν «τίμιοι, φιλήσυχoi, ειρηνικοί, νομοταγείς, υπάκουoi, αθώoi και άκακοi» και «πιστεύουν ότι δεν δύνανται παρά να είναι πιστοί εις τους άρχοντας, ως επιτάσσει το Κοράνιον».⁷⁹ Οπωσδήποτε ήταν προτιμότεροι από τους βουλγαρόφωνους, αφού κατά τη γνώμη διαφόρων πολιτικών παραγόντων, θα συνιστούσαν εμπόδιο για τον βουλγαρικό επεκτατισμό. Για τους βενιζελικούς, εξάλλου, εκσυγχρονιστές, υπέρμαχους των πολιτικών ελευθεριών και της ισοπολιτείας, το μουσουλμανικό στοιχείο αποτελούσε πηγή άντλησης ψηφοφόρων, ενώ και οι αντιβενιζελικοί πριν τους Βαλκανικούς πολέμους «στο πλαίσιο ενός λόγου βυζαντινής

75. Ν. Αγριαντώνης, «“Καλά” και “Κακά” Μνημεία!», Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, ό.π., σ. 462-464.

76. Μ. Μ. Μπελί, ό.π., σ. 25.

77. Ν. Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί*, ό.π., σ. 260.

78. Κ. Τσιτσελίκης, «Ανιχνεύοντας», ό.π., σ. 45.

79. Ν. Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί*, ό.π., σ. 261.

οικουμενικότητας, [...] προέβαλαν τον εκπολιτιστικό ρόλο του ελληνικού έθνους και τις μακράιωνες παραδόσεις ισονομίας, ισοπολιτείας» ως συνεκτικούς δεσμούς μεταξύ των πληθυσμών.⁸⁰

Από την άλλη, διαδεδομένη ήταν σε αρκετούς εκπροσώπους της ελληνικής διοίκησης η εικόνα του αγροίκου, του αμαθούς και φανατικού μουσουλμάνου που υπάκουε τυφλά στην ηγετική του τάξη (ιμάμηδες, μουφτήδες, τσιφλικιάδες), πράγμα που θα μπορούσε να τους μετατρέψει σε επικίνδυνα στοιχεία για το ελληνικό κράτος.⁸¹ Έτσι, η πολιτική της ενσωμάτωσης και της ταυτόχρονης χειραφέτησης από την επιρροή της προηγούμενης ηγετικής της τάξης ήταν αυτή που θα περιφρουρούσε τα εδαφικά κέρδη της Ελλάδας μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. Η πολιτική αυτή δεν συναντούσε σοβαρές αντιρρήσεις ούτε από την πλευρά της αντιπολίτευσης, η οποία δεν ήθελε να δυσανεστήσει μια σημαντική νέα δεξαμενή ψηφοφόρων, συναντούσε όμως σοβαρά εμπόδια στην εφαρμογή της κυρίως από κατώτερα όργανα του κρατικού μηχανισμού.⁸² Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η ελληνική διοίκηση απέτυχε στον στόχο της ενσωμάτωσης και της ισονομίας, κάτω από την πίεση της οικονομικής δυσπραχίας αυτών των περιοχών, την αδυναμία να εξουδετερώσει τον ζυγό των τσιφλικιάδων από τον αγροτικό πληθυσμό, τον κίνδυνο που συνεπαγόταν για τα εδάφη της Μακεδονίας η βουλγαροτουρκική συμμαχία στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο αλλά και των συνεχών πληθυσμιακών μετακινήσεων λόγω του πολέμου. Μέχρι το τέλος του 1914 περίπου 140.000 μουσουλμάνοι, προερχόμενοι σχεδόν από κάθε σημείο των νότιων Βαλκανίων που κινούνταν για να γλυτώσουν είτε από τους Σέρβους είτε από τους Βούλγαρους είτε (οι 24.000 περίπου) από περιοχές με ελληνική διοίκηση, είχαν αναχωρήσει από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, κυρίως, για την Τουρκία.⁸³ Αντίστοιχα, έφθαναν στον ελλαδικό χώρο εκδιωγμένοι από την πολιτική εκτουρκισμού των Νεοτούρκων χιλιάδες χριστιανοί,⁸⁴ οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις καταλάμβαναν τις εγκαταλελειμμένες μουσουλμανικές περιουσίες.⁸⁵ Μεγάλο μέρος αυτών των πληθυσμών επέστρεψε στις εστίες του μετά το τέλος του πολέμου, αλλά είναι δύσκολο να εξακριβωθεί ο ακριβής αριθμός τους. Μέρος του μουσουλμανικού πληθυσμού μετακινήθηκε, εξάλλου, εντός του ελληνικού

80. Στο ίδιο, σ. 262.

81. Στο ίδιο, σ. 266.

82. Στο ίδιο, σ. 275-281.

83. B. Clark, *ό.π.*, σ. 195.

84. M. M. Μπελί, *ό.π.*, σ. 27.

85. B. Clark, *ό.π.*, σ. 194.

κράτους για να αποφύγει από τον πόλεμο.⁸⁶ Τα πράγματα για τους πληθυσμούς έγιναν ακόμη πιο ρευστά μετά την αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία. Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της Μακεδονίας και της Θεσσαλονίκης, ιδιαίτερα, μαζί με τους εβραίους της πόλης καταψήφισαν τον Βενιζέλο στις εκλογές του 1920. Οι λόγοι δεν φαίνεται να ήταν μόνο, ή τουλάχιστον όχι κυρίως, η ελπίδα για τερματισμό του πολέμου,⁸⁷ αλλά η επιστροφή των μουσουλμανικών κτημάτων που είχαν απαλλοτριωθεί από το ελληνικό δημόσιο το 1914-1917, η συστηματική καθοδήγηση του μουσουλμανικού πληθυσμού από τους μεγαλογαιοκτήμονες μπέηδες και κάποιοι βουλευτές, οι οποίοι είχαν αναπτύξει πελατειακές σχέσεις με τα μέλη των κοινοτήτων τους, όπως υπήρχαν και αντίστοιχες χριστιανών πολιτευτών και παραγόντων που επιδόθηκαν σε διαπραγματεύσεις με την ηγετική ομάδα των μουσουλμάνων, προσπαθώντας να πλειοδοτήσουν σε ρουσφέτια και παροχές. Η εκλογική δύναμη του μουσουλμανικού στοιχείου ήταν τόσο μεγάλη, ώστε οι παραχωρήσεις εκ μέρους των κομμάτων φαίνονται υπερβολικές.⁸⁸

Οι σχέσεις ανάμεσα στις θρησκευτικές κοινότητες επηρεάστηκαν, βέβαια, από τις διεκδικήσεις των ιδιοκτησιών των μουσουλμάνων, όταν αυτοί επέστρεψαν, μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Οι διεκδικήσεις αυτές άλλοτε πήραν δικαστική μορφή και άλλοτε τη μορφή βιαιοτήτων ανάμεσα σε ιδιώτες ή και ολόκληρες κοινότητες. Όξυνση προκαλούνταν και όταν οι δημοτικές Αρχές προσπαθούσαν να αλλάξουν τη πολεοδομική μορφή των πόλεων, πράγμα που σήμαινε απαλλοτριώσεις βακουφικής περιουσίας ή μουσουλμανικών νεκροταφείων και τζαμιών.⁸⁹ Η ρητορική των εφημερίδων, ελληνικών και μουσουλμανικών, συχνά όξυνε τα πνεύματα. Οι ελληνικές εφημερίδες ταύτιζαν τους μουσουλμάνους των Νέων Χωρών με τους υπαίτιους της εκδίωξης των χριστιανών από τη Μικρά Ασία ή των αυθαιρεσιών του οθωμανικού παρελθόντος και, αντίστροφα, μουσουλμανικές εφημερίδες όπως η *Yeni Asir* της Θεσσαλονίκης υπερέβαλλαν συστηματικά, όπως καταγγελλόταν από τον τοπικό Τύπο, στην αρθρογραφία τους για βιαιότητες σε βάρος μουσουλμάνων.⁹⁰

Στην καθημερινότητα των ανθρώπων όμως, ακόμα και τις κρίσιμες ώρες των πολέμων, δεν έλειπαν στοιχεία αλληλεγγύης και ειρηνικής συμβίωσης. Η ειρηνική συνύπαρξη ήταν βέβαια αποτέλεσμα και της οικονο-

86. Γ. Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί*, ό.π., σ. 50.

87. Αυτό υποστηρίζει ο Clark, ό.π., σ. 194.

88. Γ. Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί*, ό.π., σ. 183-193.

89. Στο ίδιο, σ. 306-309.

90. Στο ίδιο, σ. 319 και *Μακεδονία*, 14.4.1914, 22.12.1923, 23.12.1923.

μικής συνεργασίας και αλληλεξάρτησης των ανθρώπων. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Μακεδονίας ήταν ο κύριος προμηθευτής σιταριού των αστικών κέντρων, σε βαθμό που ο εμπορικός σύλλογος Κοζάνης ζήτησε την εξαίρεση από την ανταλλαγή των μουσουλμάνων της επαρχίας του.⁹¹

Ο ερχομός των προσφύγων το 1922, μετά την ήττα του ελληνικού στρατού, δημιούργησε ακόμα μεγαλύτερες πιέσεις στην περιοχή της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης, μεγαλύτερη ανασφάλεια, τόσο στους χριστιανικούς όσο και στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς, και οδήγησε σε εντάσεις μεταξύ προσφύγων και μουσουλμάνων, αφού οι τελευταίοι αναγκάστηκαν να συμπυχθούν στο 1/4 περίπου των οικιών τους. Παράλληλα, πρόσφυγες και μουσουλμάνοι έπρεπε να επιβιώσουν από τους ίδιους οικονομικούς πόρους.⁹² Και τότε όμως δεν έλειψαν εκδηλώσεις αλληλεγγύης ανάμεσα σε ανθρώπους, όπως καταδεικνύει πλήθος προφορικών μαρτυριών προσφύγων και ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, επίσημα έγγραφα και ανακοινώσεις εμπορικών συλλόγων.⁹³

Η αναγγελία της ανταλλαγής προκάλεσε παρόμοιες αντιδράσεις όπως και στην περίπτωση της Κρήτης: συλλαλητήρια προσφύγων και μουσουλμάνων για τη ματαίωσή της, προσπάθειες εξαίρεσης, εκχριστιανισμοί της τελευταίας στιγμής.⁹⁴

Τα λιμάνια της βόρειας Ελλάδας, απ' όπου θα γινόταν η αναχώρηση των μουσουλμάνων, ήταν η Θεσσαλονίκη και η Καβάλα. Θα έφταναν εκεί με πεζοπορία, με караβάνια και με σιδηροδρομικά και ατμοπλοϊκά μέσα. Η περίοδος αναμονής στα λιμάνια ήταν συχνά μεγάλη και η ολοκλήρωση της ανταλλαγής στη Μακεδονία καθυστέρησε πολύ περισσότερο απ' όσο στην Κρήτη λόγω έλλειψης μέσων και βέβαια λόγω του μεγάλου αριθμού των υπαγόμενων στην ανταλλαγή μουσουλμάνων.⁹⁵

Οι εφημερίδες της Μακεδονίας

Τα ερωτήματα που εξαρχής τέθηκαν ως θέματα αυτού του άρθρου, είναι δυσκολότερο να απαντηθούν με σαφήνεια για την περίπτωση της Μακεδονίας, αφού η προγενέστερη κατάσταση αυτής της περιοχής ήταν εξαιρετικά ρευστή, με τις διαρκείς μετακινήσεις πληθυσμών που από την εποχή των Βαλκανικών πολέμων άλλαζαν διαρκώς την πληθυσμιακή σύ-

91. Γ. Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί*, ό.π., σ. 326.

92. Στο ίδιο, σ. 342.

93. Στο ίδιο, σ. 348· B. Clark, ό.π., σ. 207.

94. B. Clark, ό.π., σ. 197.

95. M. M. Μπελί, ό.π., σ. 35-37.

στασή της. Επιλέχθηκε για την έρευνά μας η εφημ. *Μακεδονία*, και συγκεκριμένα το έτος 1923 και το πρώτο εξάμηνο του 1924. Πρόκειται για μεγάλη εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, όπου ο μουσουλμανικός αστικός πληθυσμός αποτελούσε σταθερά σχεδόν το $\frac{1}{3}$ του πληθυσμού της, με επιδόσεις στο εμπόριο και την τραπεζική πίστη,⁹⁶ και στην οποία αντανακλάται μέσω της αρθρογραφίας ή της αναπαραγωγής άρθρων η κατάσταση που επικρατούσε σε όλη τη Μακεδονία και συχνά και στη Θράκη, ενώ η ίδια εφημερίδα μετέχει και στον ιδιότυπο «διάλογο» με τα μουσουλμανικά έντυπα που εκδίδονταν στην πόλη. Η Θεσσαλονίκη, άλλωστε, εκτός από διοικητικό κέντρο, στο οποίο απευθύνονταν οι κάτοικοι της Μακεδονίας, ήταν και λιμάνι αναχώρησης των ανταλλαξίμων από τη Δυτική Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία. Η δεύτερη εφημερίδα, το *Θάρος* της Δράμας (1924, πρώτο εξάμηνο) αντανακλά ίσως περισσότερο τις απόψεις αγροτικών πληθυσμών που ασχολούνταν με την επεξεργασία καπνού. Η εφημερίδα *Νέα Αλήθεια* της Θεσσαλονίκης επίσης εξετάστηκε ενδεικτικά (για τα έτη 1923 και 1924), για να εντοπιστεί αν υπήρχαν διαφορές στην οπτική των εφημερίδων της Θεσσαλονίκης (ελάχιστες προέκυψαν). Να σημειωθεί ότι περιορισμοί προκύπτουν από την αδυναμία πρόσβασης στα μουσουλμανικά έντυπα της πόλης, για εξακρίβωση των απόψεών τους, όπως αυτές τουλάχιστον προβάλλονται από τις ελληνικές εφημερίδες, αλλά και από τις πολιτικές αναταράξεις της εποχής που ενδεχομένως οδηγούσαν στη λογοκρισία των αντιπολιτευόμενων εντύπων.

Η αναγγελία της ανταλλαγής των πληθυσμών είναι και εδώ αρνητικά φορτισμένη. Διαπιστώνεται και πάλι απουσία δημοσιευμάτων με περιγραφές της πραγματοποιούμενης ανταλλαγής ή μαρτυρίες ανθρώπων και προσωπικές ιστορίες. Μετά το πρώτο μούδιασμα, όταν ανακοινώθηκε η ανταλλαγή, κυριαρχεί η οπτική της όσον το δυνατόν ταχύτερης αποχώρησης-εκδίωξης των μουσουλμάνων, όχι μόνο ως αναγκαιότητα για την αποκατάσταση των προσφύγων αλλά και ως εκδίκηση για το δράμα τους. Ταυτόχρονα, εμπλέκεται και το ζήτημα του εκσυγχρονισμού των πόλεων και της οικονομικής δραστηριότητας των μουσουλμάνων στις τοπικές κοινωνίες, η οποία αντιμετωπίζεται με αρνητικό τρόπο. Κυρίαρχα είναι τα οικονομικά θέματα, τα σχετιζόμενα με ιδιοκτησίες. Οι

96. Μάλιστα οι ντομέδες της πόλης, παρά την καχυποψία της νέας Τουρκίας για τις εβραϊκές ρίζες τους, θεωρήθηκε ότι θα μπορούσαν να αναπληρώσουν σε αυτήν ένα τμήμα των δραστηριοτήτων που ο αστικός χριστιανικός πληθυσμός ασκούσε πριν την εκδίωξή του. Βλ. Γ. Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί*, ό.π., σ. 364-365.

εναπομείναντες («Άλλοι») στη Θεσσαλονίκη, οι εβραίοι, θεωρήθηκε ίσως από κάποιους βενιζελικούς ότι ήταν η στιγμή να παραμεριστούν ή να απαιτηθεί η πλήρης αφομοίωσή τους, λόγω της συνεργασίας τους με τους μουσουλμάνους και τους αντιβενιζελικούς στις εκλογές του 1920. Οι μουσουλμάνοι χρησιμοποιούνται λοιπόν ως μέσο για την πολεμική εναντίον των εβραίων. Περιστατικά βίας καταγράφονται ελάχιστα και συνήθως διαψεύδονται, αν αφορούν περιπτώσεις που στρέφονται εναντίον μουσουλμάνων. Μεγάλο μέρος της αρθρογραφίας της *Μακεδονίας* αφιερώνεται στην απόκρουση δημοσιευμάτων της *Yeni Asir* και της τουρκικής προπαγάνδας που κατά τα λεγόμενα της εφημερίδας αυτή εξέφραζε.

Σχετικό με την αναγγελία της ανταλλαγής παρουσιάζεται από τη *Μακεδονία* και το συλλαλητήριο της 9ης Ιανουαρίου, στο οποίο «πρόσφυγες από την Σμύρνη, την Προύσα, [...] πρόσφυγες Έλληνες, Αρμένιοι, Κιρκάσιοι, Λεβαντίνοι και Τούρκοι ακόμη, υπενθύμιζαν με τα χλωμά τους πρόσωπα κάποιους παλιούς καιρούς και εκδηλώντες διά των παραστάσεών τους έναν πόθον, τον πόθον της αδελφικής συμβιώσεως». Τονίζεται ότι ανάλογα συλλαλητήρια έγιναν στις Σέρρες και στην Αθήνα, ενώ υπάρχει αναδημοσίευση από την τουρκική εφημερίδα *Τεβχχίτ* της είδησης ότι οι Τούρκοι της Ανατολικής Μακεδονίας δεν επιθυμούσαν την ανταλλαγή. Στη *Νέα Αλήθεια* δημοσιεύεται στις 5 Ιανουαρίου 1923 η δήλωση του Βενιζέλου ότι η ανταλλαγή είναι τερατώδης αλλά η Ελλάδα δεν έχει άλλη λύση. Στη συνέχεια όμως όχι μόνο δεν υπάρχει κάποια άλλη αναφορά σε προσπάθειες ματαίωσης της ανταλλαγής αλλά αντίθετα γίνονται μόνο εκκλήσεις για την επίσπευσή της και να υπάρχει αυστηρότητα στην εφαρμογή της. Άρθρο ανταποκριτή από την Κοζάνη κάνει λόγο για εξαγορά υπαλλήλων από τον πλούσιο Ντονμέ Γιασάρ αγά, ώστε να μην ανταλλαγούν οι ντονμέδες της περιοχής. Η εφημερίδα προτρέπει: «να τους στείλουμε πεσκέσι στον Κεμάλ». ⁹⁷ Τον Ιανουάριο του 1924 το άρθρο με τίτλο «Απλοί φιλοξενούμενοι» η *Μακεδονία* αναφέρεται στους ντονμέδες της Θεσσαλονίκης, που «τους ξέρουν και οι Τούρκοι ποιοι είναι [...] λατρεύουν τον Μωάμεθ φανερά και τον Ιεχωβά κρυφά [...] μυστηριώδης η ζωή τους [...] Να φύγουν και να πάνε όπου νάναι [...] αυτοί και οι συντάκτες της Γενή Ασήρ κρύβονται πίσω από τους διωγμούς των Ελλήνων [...]». ⁹⁸ Λίγες μέρες μετά το αίτη-

97. *Μακεδονία*, 21.8.1923.

98. *Μακεδονία*, 27.1.1924, ο πρόσφυγας Αημνίδης.

μα της αδελφικής συμβίωσης, λοιπόν, ο σύνοικος γίνεται ανεπιθύμητος, μυστηριώδης, επικίνδυνος ξένος.

Στη συνέχεια κυριαρχούν άρθρα και ειδήσεις που αντιπαραβάλλουν τη σκληρή μοίρα των χριστιανών προσφύγων με την κατά πολύ ευνοϊκότερη των προς ανταλλαγή μουσουλμάνων. Με τίτλο «Είμεθα κράτος ή όχι;» ζητείται να απαγορευθεί στην τουρκική επί της ανταλλαγής επιτροπή να δέχεται υπομνήματα και επιτροπές ή να ακούει παράπονα, αφού, άλλωστε, οι υπάλληλοι του τουρκικού κράτους πήραν από την αντίστοιχη ελληνική επιτροπή στην Τραπεζούντα τα τρόφιμα που προορίζονταν για Έλληνες και τα έδωσαν σε «Κούρδους ληστές».⁹⁹ Η προτροπή «Να φύγουν!» επαναλαμβάνεται διαρκώς από τις στήλες της εφημερίδας το δεύτερο εξάμηνο του 1923¹⁰⁰ και στις αρχές του 1924 ενώνονται οι ίδιες φωνές και στις δύο εφημερίδες.¹⁰¹ Η αιτιολόγηση είναι συνήθως η εξής: «να φύγουν γιατί κι εμείς αδικηθήκαμε», «αλλιώς οι πρόσφυγες θα πεθάνουν». Επιπλέον, σύμφωνα με την εφημερίδα, όσο ο πρόξενος της Τουρκίας στη Θεσσαλονίκη «διαμαρτύρεται διότι δεν τους δίδεται μέλι και γάλα», οι Τούρκοι λεηλατούν την Καισάρεια. Συνεπώς πρέπει να φύγουν το συντομότερο για λόγους δικαιοσύνης και εκδίκησης. Όσο κι αν αποκηρύσσεται από τις στήλες των εφημερίδων η κακομεταχείριση των μουσουλμάνων, για να μην δίνεται κακή εικόνα της χώρας στο εξωτερικό, η αρθρογραφία, αντιμετωπίζοντάς τους όχι μόνο ως λύση για το πρόβλημα των προσφύγων αλλά και θεωρώντας τους υπεύθυνους για την εδώ δυστυχία τους, δημιουργεί μια εσωτερική απειλή που αντικατοπτρίζεται στους ανταλλάξιμους, τους αποκόπτει πλήρως από τις τοπικές κοινωνίες και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τους ταυτίζει με τα αίτια της κακοδαιμονίας των περιοχών απ' όπου αναχωρούν.

Η παρουσία και η οικονομική δραστηριότητα των μουσουλμάνων στις μικρότερες πόλεις και στην ύπαιθρο, σε συνδυασμό με τη σύνδεσή τους με τον παλαιοκομματισμό, ευθύνεται για πολλά προβλήματα των τοπικών κοινωνιών, σύμφωνα με τις εφημερίδες. Στην Καστοριά οι ψαράδες της λίμνης, στη συντριπτική τους πλειονότητα μουσουλμάνοι, «ήταν υπεύθυνοι» για το ακατάλληλο νερό και τις αρρώστιες —κυρίως την ελονοσία—, αφού

99. *Μακεδονία*, 9.10.1923

100. *Μακεδονία*, 3.10.1923, 20.12.1923 και 23.12.1923.

101. *Μακεδονία*, 27.1.1924, 17.2.1924 και 19.2.1924 και εφημ. *Θάρος*, 1.1.1924, 5.1.1924 και 29.2.1924.

είχαν κερδίσει με παρέμβαση των παλαιοκομματικών παραγόντων της περιοχής το δικαίωμα να φτιάχνουν φωλιές ψαριών κοντά στις ακτές.¹⁰² Εδώ η μουσουλμανική παρουσία συσχετίζεται από την ίδια την εφημερίδα με τη φαυλοκρατία. Στην Έδεσσα, επίσης, έχοντας αποκτήσει οι μπέηδες της περιοχής εκ νέου τη δυνατότητα ορυζοκαλλιέργειας κοντά στην πόλη, ευθύνονται και εδώ για την ελονοσία της περιοχής, αφού, παρά τη νέα απαγόρευση, εξακολουθούσαν να καλλιεργούν.¹⁰³ Στη Δράμα τονίζεται η ανάγκη να εμποδιστούν οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι να πωλούν έπιπλα, σκεύη και παλιοσιδέρα, γιατί το θέαμα της πλατείας ήταν οικτρό και παρουσίαζε «την εικόνα παλαιοτουρκικού μαχαλά». ¹⁰⁴ Η Κυριακή αργία, επί-δικο θέμα για μια τουλάχιστον ακόμη δεκαετία για τους εβραίους της Θεσσαλονίκης, προβάλλεται ως αίτημα «για να μην παρουσιάζει η πόλις της Δράμας εικόνα τουρκοπόλεως». ¹⁰⁵ Παράλληλα, για να προβληθεί το έργο της επαναστατικής κυβέρνησης τονίζεται ότι από τον Αύγουστο του 1923 η πόλη είχε «ευρωπαϊκή χροιά αντί τουρκικής», λόγω της ανοικοδόμησης, των δρόμων και των νέων έργων. ¹⁰⁶ Οι μουσουλμάνοι, τέλος, θεωρούνταν υπεύθυνοι για την έλλειψη κρέατος, αφού μετέφεραν σφάγια στην Τουρκία λόγω της ολιγωρίας των κρατικών υπαλλήλων και της κρατικής μεγαλοψυχίας. ¹⁰⁷ Η εικόνα των παλαιοκομματικών, ταυτισμένων με τη φαυλοκρατία μουσουλμάνων, συμπληρώνεται και από αφηγήσεις που δείχνουν την αφέλεια και την ευπιστία των τελευταίων. ¹⁰⁸ Και η εμφάνισή τους όμως πρέπει να παραπέμπει στην ανατολίτικη εικόνα που τους αποδίδεται και στον διαχωρισμό τους από τον χριστιανικό πληθυσμό. Ο μέραρχος και ο νομάρχης Δράμας εξέδωσαν διαταγή απαγόρευσης αλλαγής του καλύμματος της κεφαλής (φέσι) των μουσουλμάνων. ¹⁰⁹ Δεν είναι, βέβαια, εύκολο να διαπιστώσουμε την απήχηση που είχαν αυτά τα δημοσιεύματα στον τοπικό πληθυσμό, δεδομένου και του μεγάλου ποσοστού αναλφαβητισμού στην ύπαιθρο,

102. *Μακεδονία*, 9.10.1923.

103. *Μακεδονία*, 20.10.1923.

104. *Θάρρος*, 1.2.1924.

105. *Μακεδονία*, 29.1.1923.

106. *Μακεδονία*, 17.1.1923.

107. *Μακεδονία*, 5.1.1924 και 28.2.1924.

108. Στην *Μακεδονία*, 27.1.1923, παρουσιάζεται η είδηση ότι Τούρκοι πείστηκαν από απατεώνες πως στον Σαγγάριο ρέει μέλι και γάλα και τους πλήρωσαν για να επιταχύνουν τις διαδικασίες της ανταλλαγής.

109. *Μακεδονία*, 26.1.1923.

όμως ερμηνεύουν ίσως την έλλειψη δημοσιευμάτων με διαφορετική οπτική, αφού εκτός από το προσφυγικό πρόβλημα, που διαρκώς εντεινόταν, μεγάλωνε και η εθνική αντιπαράθεση μέσα από τις στήλες των εφημερίδων.

Το πρόβλημα των ιδιοκτησιών κατέχει επίσης σημαντική θέση στα δημοσιεύματα. Κυριαρχεί η σύγκρουση για τις κατοικίες, καθώς κάποιοι μουσουλμάνοι προσπάθησαν να αποφύγουν την επίταξη κατοικιών τους¹¹⁰ ή να εκμισθώσουν δωμάτια και κτήματα. Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος «Οι άστεγοι», για τους πρόσφυγες, και η αναφώνηση «φυγαδεύουν λαθραία δωμάτια!» για τους μουσουλμάνους.¹¹¹ Παράλληλα, και οι γηγενείς προσπαθούσαν να αποκτήσουν πρόσβαση στις περιουσίες των ανταλλάξιμων με καταπατήσεις. Οι εφημερίδες εκφράζουν, σε μικρότερο όμως βαθμό από όσο στην Κρήτη, λόγω του πλήθους των προσφύγων, διαμαρτυρίες εκ μέρους των τοπικών κοινωνιών, που αποκλείονται από τα μουσουλμανικά κτήματα, χωρίς παράλληλη κρατική πρόνοια γι' αυτούς, οι οποίοι καταστράφηκαν δύο φορές από τους πολέμους.¹¹² Η κύρια σύγκρουση για τις ιδιοκτησίες, λοιπόν, αφορά χριστιανούς πρόσφυγες εναντίον μουσουλμάνων ανταλλάξιμων για την καλλιεργήσιμη γη και για τις αστικές κυρίως κατοικίες.

Στο θέμα των ιδιοκτησιών εμπλέκονται και οι εβραίοι, κυρίως της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι για τη Μακεδονία αποτελούν έναν απειλητικό «Άλλο» σύμμαχο στο παρελθόν του εθνικού εχθρού, εμπόδιο στο παρόν στην αποκατάσταση των προσφύγων και κίνδυνο, σίγουρα, στο μέλλον. Και εδώ τον τόνο δίνουν άρθρα γραμμένα από πρόσφυγες συνεργάτες, σύμφωνα με την εφημερίδα. «Ο ξεριζωμός μας οφείλεται στη συνέργειά σας με τους Λεβαντίνους [...] και τώρα κάνετε τα πάντα για να μείνουν εδώ τα δολοφόνα όργανά σας ώστε να μην έχουν οι πρόσφυγες πού την κεφαλήν κλίνουν».¹¹³ Ο συντάκτης απευθύνεται στους εβραίους της Θεσσαλονίκης με τον χαρακτηρισμό «χαμαιλέοντες, απάτριδες, φυλή που επιδεικνύει την Αβελοκτονίαν». Σε άλλα άρθρα ζητείται από τους εβραίους να εκκενώσουν τις μουσουλμανικές και δημόσιες ιδιοκτησίες που κατέχουν, ώστε να προχωρήσει η προσφυγική αποκατάσταση, ενώ προβάλλεται η αντιεβραϊκή κίνηση στην πόλη και οι ενέργειες του αντιεβραϊκού συνδέσμου.¹¹⁴ Η ίδρυση συλλόγου για τη σύφι-

110. Μακεδονία, 1.7.1923.

111. Μακεδονία, 23.12.1923.

112. Μακεδονία, 9.10.1923.

113. Μακεδονία, 18.12.1923.

114. Μακεδονία, 3.10.1923 και 21.12.1923.

ξη των ελληνοβραϊκών σχέσεων θεωρείται από αρθρογράφους ύβρις, γιατί «εμείς θέλομεν αφομοιώσή τους προς την κυρίαρχην φυλήν».¹¹⁵ Όσο κι αν τα πολιτικά ζητήματα που εισαγωγικά αναφέρθηκαν, ο οικονομικός ανταγωνισμός που εκφράστηκε και στο πεδίο της Κυριακής αργίας, και τα ζητήματα της αποκατάστασης εξηγούν ως ένα βαθμό την αρθρογραφία του είδους, δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει ότι ο διαχωρισμός που προκρίθηκε ως λύση για τους μουσουλμάνους και η αντιμετώπιση του εθνικά και θρησκευτικά «Άλλου» ως εχθρού, γίνεται πλέον αποδεκτός και επιθυμητός για την επίτευξη του νέου εθνικού στόχου της ομοιογένειας, ο οποίος αρχίζει να σχηματίζεται στις περιοχές που δέχτηκαν τη μεγαλύτερη προσφυγική πίεση.

Ελάχιστα είναι τα περιστατικά βίας κατά μουσουλμάνων που καταγράφονται. Ληστείες και συμπλοκές με απόπειρες κλοπής είναι τα συνήθως καταγραφόμενα συμβάντα,¹¹⁶ ενώ συχνά δημοσιεύονται, για να διαψευστούν στη συνέχεια, ειδήσεις για επιθέσεις προσφύγων και χριστιανών κατά μουσουλμάνων. Αυτές θεωρούνται προϊόντα της τουρκικής προπαγάνδας και των αντεπαναστατών που αναζητούσαν συμμάχους στον μουσουλμανικό πληθυσμό.¹¹⁷ Αντίθετα, τα περιστατικά βίας από τους προς ανταλλαγή μουσουλμάνους είναι πολύ περισσότερα στις στήλες των εφημερίδων. Με τον τίτλο «εξέγερσις Τούρκων», για παράδειγμα, οι ανταλλάξιμοι παρουσιάζονται να επιτίθενται για πολιτικούς λόγους στους υπαλλήλους του εποικισμού, να έχουν στα σπίτια τους όπλα, φυσίγγια, χειροβομβίδες και να βοηθούν στην αποσταθεροποίηση της χώρας, την οποία προετοίμαζαν οι βασιλόφρονες. «Ο φανατισμός των Τούρκων είναι γνωστός».¹¹⁸ Πηγή της παραβατικότητας των Τούρκων, κατά τις εφημερίδες, είναι, εκτός από τον φανατισμό τους, και η προπαγάνδα που ασκεί ο πρόξενος της Θεσσαλονίκης, οι θρησκευτικοί τους αρχηγοί και η εφημερίδα *Yeni Asir*. Για την τελευταία προτείνεται συνεχώς να κλείσει, αφού ασκεί «κεμαλική προπαγάνδα και σπρώχνει την Τουρκία σε αντίποινα προς τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης».¹¹⁹

Με τον ίδιο τρόπο, όπως και στον κρητικό Τύπο, παρουσιάζεται η αναχώρηση χιλιάδων ανθρώπων από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Ονόματα πλοίων («Σουλχ», «Κερασούς», «Ακ Ντενίζ», «Πάχρι Τζεβίτ»), «Καρτι-

115. *Μακεδονία*, 27.12.1923.

116. *Μακεδονία*, 15.1.1924 και 14.2.1924.

117. *Μακεδονία*, 22.12.1923.

118. *Θάρρος*, 27.1.1924 και 30.1.1924.

119. *Μακεδονία*, 23.12.1923.

λή», «Βακχή»), προορισμοί και αριθμοί ανθρώπων.¹²⁰ Η ανταλλαγή δεν σταμάτησε ούτε όταν οι καιρικές συνθήκες (θερμοκρασία 11 βαθμοί Κελσίου υπό το μηδέν) οδήγησαν στον θάνατο 50 μουσουλμάνους που περίμεναν να ανταλλαχθούν, γιατί έπρεπε να προλάβουν τη σοδειά στις νέες πατρίδες τους. Οι εφημερίδες είτε παρουσιάζουν την είδηση χωρίς κανένα σχόλιο¹²¹ είτε δεν αναφέρουν το γεγονός καθόλου (η *Νέα Αλήθεια*).

Επιλογικά για την ανταλλαγή στη Μακεδονία

Η ανταλλαγή των μουσουλμάνων της Μακεδονίας πραγματοποιήθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της το 1924 και ένας μικρός αριθμός μουσουλμάνων έφυγε αργότερα, το 1925 και το 1926.¹²² Στις νέες πατρίδες τους αντιμετώπισαν παρόμοια προβλήματα με εκείνα αυτών που είχαν την ίδια αλλά και αντίστροφη πορεία, δηλαδή των Τουρκοκρητικών αλλά και των χριστιανών Ρωμιών της Ανατολίας, της Θράκης και του Πόντου. Από προφορικές μαρτυρίες απογόνων της δεύτερης γενιάς περιγράφεται η νοσταλγία των ανθρώπων αυτών για την προηγούμενη ζωή τους.¹²³ Πολλοί παραδέχονται τις δυσκολίες, οι περισσότεροι από τους απογόνους όμως θεωρούν ότι ήταν αναγκαία η ανταλλαγή.¹²⁴ Οι πρόσφυγες της πρώτης γενιάς δεν κατάφεραν να μιλήσουν για την εμπειρία τους. Οι έγνοιες της προσαρμογής στη νέα Τουρκία, στην πραγματικότητα ενός κράτους που επέβαλλε την ομοιογένεια ως ακρογωνιαίο λίθο της οργάνωσής του,¹²⁵ δεν επέτρεψαν να ακουστεί η φωνή τους.¹²⁶

Ο Τύπος της εποχής στον μακεδονικό χώρο παρουσιάζει μια κατάσταση στην οποία οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι θεωρήθηκαν πολύ γρήγορα εχθροί, ξένοι, απειλή και κίνδυνος για την ειρήνη, επομένως έπρεπε

120. *Μακεδονία*, 17.2.1923, 19.2.1923, 23.2.1923 και *Νέα Αλήθεια*, 2.1.1923, 3.1.1923 και 24.1.1923.

121. *Μακεδονία*, 26.1.1923.

122. Μ. Μ. Μπελί, *ό.π.*, σ. 35-36.

123. Β. Clark, *ό.π.*, σ. 201-204.

124. R. Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη, Berghahn Books, 2003, σ. 205.

125. E. Zurcher, *Turkey A Modern History*, Λονδίνο, Tauris, 1998, σ. 171. Ο νόμος για τη διατήρηση της τάξης του 1925 δεν αφορούσε μόνο τους Κούρδους αλλά όλη τη χώρα.

126. Η. Μήλας, «Η Ανταλλαγή στην ελληνική και την τουρκική λογοτεχνία: Ομοιότητες και διαφορές», Κ. Τσιτσελίχης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, *ό.π.*, σ. 430.

να φύγουν. Από άλλες πηγές όμως μαθαίνουμε ότι ούτε οι συγκρούσεις χριστιανών προσφύγων με μουσουλμάνους πήραν γενικευμένες διαστάσεις, ούτε επικρατούσε κλίμα αντεκδίκησης,¹²⁷ ενώ σε πολλές περιπτώσεις η συμβίωσή τους ήταν αρκετά εύκολη λόγω της γνώσης της τουρκικής γλώσσας από τους πρόσφυγες και του σεβασμού που έδειχναν στα μουσουλμανικά ήθη.¹²⁸ Πώς ερμηνεύεται συνεπώς η σιωπή των γειτόνων φίλων, των συνεργατών, η έλλειψη περιγραφών της αναχώρησης από τις εφημερίδες, το εχθρικό κλίμα που αυτές συστηματικά καλλιέργησαν στη Μακεδονία και Θράκη; Ούτε στη λογοτεχνία της περιόδου που ακολούθησε –με ελάχιστες εξαιρέσεις– δεν έχει θέση αυτή η εμπειρία των τοπικών κοινωνιών.¹²⁹ Στην ελληνική λογοτεχνία, με εξαίρεση τον Π. Πρεβελάκη και το *Χρονικό μιας Πολιτείας*, και τον Α. Νενεδάκη με το έργο *Οι βουκέφαλοι*, που αναφέρεται στην Κρήτη, η εμπειρία της Μακεδονίας την εποχή του αποχωρισμού και τα βιώματα των ντόπιων, όταν πραγματοποιήθηκε η ανταλλαγή, γίνονται αντικείμενο λογοτεχνικής πραγμάτευσης μόνο στο έργο *Συννεφιάζει* του Μ. Λουντέμη,¹³⁰ και μεταγενέστερα στο διήγημα *Στου Κεμάλ το σπίτι* του Γ. Ιωάννου και στο βιβλίο *Η γιαγιά μου η Ρούσα* του Μ. Παπακωνσταντίνου.¹³¹

Το εχθρικό κλίμα απέναντι στους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους που καλλιεργήθηκε στη Μακεδονία από τις εφημερίδες, δεν έχει αντίστοιχο στις ηπειρώτικες εφημερίδες (*Ηπειρος* 1924 και *Ελευθερία* το 1925). Αυτό ενδεχομένως σχετίζεται με τον μικρό αριθμό μουσουλμάνων που ανταλλάχθηκαν τελικά από την περιοχή (1.133) και τον μικρό, αντίστοιχα, αριθμό προσφύγων που εγκαταστάθηκαν εκεί (8.179).¹³²

Θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει πως οι τοπικές κοινωνίες και οι άν-

127. Γ. Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί*, ό.π., σ. 342-343.

128. Στο ίδιο, σ. 348.

129. Η. Μήλας, ό.π., σ. 400-405.

130. Η σκηνή της αναχώρησης των μουσουλμάνων σημαδεύεται από το δράμα του μικρού παιδιού που χάνει τη ζωή του προσπαθώντας να επιβιβαστεί στο τρένο που θα το έπαιρνε μακριά από τον μοναδικό του φίλο, προσφυγόπουλο κι αυτό, από την άλλη πλευρά. Στο βιβλίο η λαλιά των ντόπιων της Δυτικής Μακεδονίας στη γειτνίασή της με την Ήπειρο και τη Θεσσαλία, είναι συχνά ένα κράμα ελληνικών, τουρκικών, βλάχικων και αλβανικών λέξεων, όπου η λέξη ματζίρ (πρόσφυγας) γίνεται κοινή για να εκφράσει όλες τις προσωπικές περιπτώσεις. Σπανίζουν και οι προφορικές περιγραφές όπως αυτή του δασκάλου από τα Γρεβενά που αφηγείται τον αποχαιρετισμό των μουσουλμάνων από τους συγχωριανούς τους στα Γρεβενά, σιωπηλός κι αυτός και βουρκωμένος, Βλ. Β. Clark, ό.π., σ. 200.

131. Δ. Κούρτοβικ, ό.π., σ. 395-396.

132. Κ. Τσιτσελίκης, «Ανιχνεύοντας», ό.π., σ. 43, 45.

θρωποι που τις απάρτιζαν δέχθηκαν αρχικά ένα σοκ από την αναγγελία της υποχρεωτικής και αμετάκλητης ανταλλαγής. Στη συνέχεια προσπάθησαν να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα με την έλευση του πλήθους των προσφύγων, οι οποίοι έπρεπε να επιβιώσουν και να αποκατασταθούν.

Στην Κρήτη ένα μεγάλο και αρκετά εύπορο τμήμα του μουσουλμανικού πληθυσμού είχε ήδη αποχωρήσει πριν την ανταλλαγή, οι περιουσίες τους είχαν περάσει στα χέρια των γηγενών, η ασφάλεια είχε εμπεδωθεί περισσότερο, τα προβλήματα ήταν λιγότερα. Παράλληλα, μια νέα κοινωνική τάξη δημιουργούνταν από ανθρώπους που εισχωρούσαν σε ή ανταγωνίζονταν την τάξη εκείνων που είχαν πλουτίσει τα προηγούμενα χρόνια του πολέμου και επωφεληθήκαν από τις περιουσίες των μουσουλμάνων που είχαν εγκαταλείψει το νησί. Ήταν όσοι κατάφεραν να πουλήσουν γη, πρόσφυγες και μικρέμποροι που μεγάλωσαν τη δραστηριότητά τους και οι νέοι καιροί είχαν πια χώρο για αυτούς.¹³³

Από την άλλη, η ρευστή κατάσταση στη Μακεδονία τις προηγούμενες δεκαετίες, οι πιέσεις προς την ταυτότητα κάποιων ανθρώπων, οι οποίοι μέχρι τότε συμβίωναν σε ένα μωσαϊκό θρησκειών, γλωσσών, εθνοτικών ομάδων και άλλαζαν συχνά κυρίαρχο και διοικητικά όργανα, οι επαναλαμβανόμενες μετακινήσεις πληθυσμών στη διάρκεια των Βαλκανικών και του Α' Παγκοσμίου πολέμου δημιούργησαν ζητήματα ταυτότητας στους πληθυσμούς, που περιχαρακώθηκαν στα όρια των νέων εθνών-κρατών, ενώ συμβίωναν μέχρι τότε στο πλαίσιο μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας. Σε αυτήν την αυτοκρατορία, άλλωστε, οι μουσουλμάνοι ήταν το κυρίαρχο στοιχείο.

Στα παραπάνω πρέπει να προστεθούν και τα τοπικά συμφέροντα και οι ανταγωνισμοί για την περιουσία των ανταλλαξίμων, καθώς πολλοί προσπάθησαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να επωφεληθούν από την ανταλλαγή. Επιπλέον, μετά την εθνική ήττα, οι λογαριασμοί με το οθωμανικό παρελθόν έπρεπε να κλείσουν γρήγορα ενώ ο όρος τουρκοκρατία, ιδιαίτερα βολικός για τον λόγο αυτό, δεν άφηνε περιθώρια για προβληματισμούς και συμπόνια. Τέλος, οι άνθρωποι που θα μπορούσαν να μιλήσουν και που μέχρι τότε συμβίωναν, ήταν σε μεγάλο ποσοστό αναλφάβητοι και η φωνή τους φτάνει στο παρόν διαμεσολαβημένη από τις μνήμες των απογόνων τους και τη ματιά του παρόντος. Έτσι οι ιστορικές ανιχνεύσεις για το πώς βίωσαν οι τοπικές κοινωνίες την αποχώρηση των μουσουλμανικών πληθυσμών, δεν μπορεί παρά να είναι ελλιπείς.

133. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή, βασισμένη σε πραγματικά στοιχεία από την *Κρητική Επιθεώρηση* του Α. Νενεδάκη, της κοινωνίας του Ρεθύμνου τα χρόνια πριν και μετά την ανταλλαγή στο μυθιστόρημα *Οι βουκέφαλοι* (Αθήνα, Κέδρος, 1991, σ. 24).

SUMMARY

Dimitra Pyrpiri, *The moment of the Exchange. The Muslims in the local Press: The case of Crete and Macedonia*

This article refers to an unknown, *mutatis mutandis*, side of the Greek-Turkish population exchange after the Convention signed between the two countries during the Lausanne Conference in 1923. Its main goal is to examine how local societies experienced the compulsory leaving of the Muslim element from the Greek State. The research is mainly based on the local Press of Macedonia and Crete, two Greek areas from which the majority of the Muslims fell within the terms of the Convention, departed. Bibliographic references to Oral History and Fiction are also part of this research. The years of the interest are 1923 up to 1925, when the compulsory exchange was almost completed. Emphasis was given to similarities and differentiations between the two cases, as well as to the modification and alteration of the view and the experience of the Exchange. As months went by and the Greek refugees from Asia Minor kept on coming to the Greek territory, changes on the view of the newspapers might reflect or create (?) a shift of local societies' point of view about the Muslim "muchacir".